

ראשית שושלת זמורה: הוצאת "מחברות לספרות" והלאה

בפרק הקודם פירטנו את סיפור בית שוקן ו"ספרי תרשיש", המייצגים את יהדות גרמניה בישראל ואת הסופרים והחוקרים שיצאו ממנה, כגון מרטין בובר וגרשום שלום (שישבו בירושלים וחלקם היו קשורים עם האוניברסיטה העברית). פרק זה יתמקד בבית זמורה ממזרח אירופה וכן הכותבים, שעבדו איתו. שושלת זמורה קשורה בתנועות הפועלים, לעומת משפחת שוקן, שהייתה קשורה באידיאולוגיה של המעמד הבינוני ובמפלגותיה, הפרוגרסיבים והציונים הכלליים. כאמור, האידיאולוגיות הללו באו לידי ביטוי בסופרים, שפעלו עם בתי ההוצאה: עגנון ואורי צבי גרינברג, למשל, מצד שוקן; נתן אלתרמן, בין השאר, מצד זמורה. דברים אלה אמורים, כמובן, בדורות הראשונים של כל שושלת והם בלשון הכללה; ברבות הימים, עם התפתחות החברה בישראל וגיבוש הזהות הישראלית, מיטשטשות ההבחנות האלה, ובכל זאת יש בהן כדי לשרטט בקווים כלליים תמונה רחבה של שדה המו"לות המשפחתית בארץ.

סיפור שושלת זמורה מתחיל באיש הספר והעורך, ישראל זמורה, ובהקמת כתב העת "מחברות לספרות" (1940), ובהמשך – את בית ההוצאה באותו השם, מתוך הקשר לחבורת "יחדיו" בכלל, ולנתן אלתרמן בפרט. האיכות הספרותית הייתה השיקול המרכזי של ההוצאה והמניע שלה; שיקולים כלכליים נדחו לקרן זוית. "מחברות לספרות" הייתה מפעל ביתי קטן מבחינת כוח האדם. בני המשפחה – מספר אהד זמורה – עסקו בכל פעולות ההוצאה ובכללן נשיאת הספרים וההפצה. חרף זאת הוציאה "מחברות לספרות" למעלה מ-300 ספרים במשך כ-30 שנותיה הראשונות, שבהן עבד צבי זמורה, בנו של ישראל, לצדו של האב. אך שיקולים ספרותיים בלבד אינם יכולים להעמיד הוצאת ספרים כחי הנושא את עצמו. ההוצאה נקלעה לקשיים כלכליים חמורים ונסגרה למעשה. את דרכה המשיך בנו הצעיר של ישראל, אהד זמורה. הוא שיקם את ההוצאה והקים ביחד עם שותפים את הוצאת זמורה-ביתן-מודן (1973), לאחר שלמד את לקחי אביו וניסה לאזן בין שיקולים ספרותיים לשיקולים כלכליים. ההוצאה, זב"מ,

נפתחה ללא משרדים: בית קפה שימש לישיבות המערכת, אך היא התפתחה במהירות ונעשתה אחת ההוצאות המובילות בארץ. היא הקימה בית דפוס משלה ובשנות ה-80 קנתה את הוצאת "דביר", ההוצאה הידועה של ביאליק. שותפים הולכים (מודן, ביתן) ושותפים באים (יורם רוז מ"כנרת"), והשותפות החדשה הושתתה גם על שליטה משותפת ברשת חנויות ספרים ("צומת ספרים" וכיום גם "יריד הספרים"). בדור השלישי פועל נכדו של ישראל, ערן זמורה, כמנכ"ל משותף של כנרת-זב"מ-דביר, והוא מעורב בניהול ההוצאה ובשיקוליה הכלכליים בלבד; את הצד המערכתי – בחירת הספרים ועריכתם – הוא מותיר למומחים. הנה כי כן, שלושה דורות וארבעה מודלים ואופנים של מו"לות: הוצאה פרטית גדולה, שמנהלה מעורב בבחירת הספרים (שוקן); הוצאה משפחתית-ביתית, ששיקוליה ספרותיים בלבד (מחברות לספרות, ספרי תרשיש); הוצאה מסחרית קטנה בלי משרדים (זב"מ); וקונצרן גדול של הוצאת ספרים וחנויות ספרים – אימפריה של ממש – שמנהליה מניחים למערכת ההוצאה את בחירת הספרים ואת עריכתם (כנרת-זב"מ).

ישראל זמורה: מבקר ספרותי, מו"ל ועורך (1899–1983)

ישראל זמורה נולד בשנת 1899 בכפר בבסרביה, אז רוסיה, הבכור מבין שישה אחים ואחיות. את השכלתו היסודית רכש בחדר ואת השכלתו החילונית הרחבה – בלימוד עצמאי, בעיקר מתוך קריאת ספרים רבים. הוא החל לכתוב בעברית כבר בגיל 12 ומלבדה ידע יידיש, רוסית, צרפתית, גרמנית, ובשנים מאוחרות יותר גם אנגלית, ומכולן תירגם לעברית יצירות שירה, שאהב.

בגיל 16 עבר לאודסה, שהייתה ממרכזי הספרות העברית החשובים ביותר ובה פעלו ביאליק, רבניצקי ואחד העם. שם התיידד ויצר קשרים עם אנשי הרוח וכן הכיר את אשתו עדה, שהייתה תלמידתו לעברית. הם נישאו בהיותם בני 19. בתקופת המהפכה ברוסיה גויס ישראל לצבא האדום. בזכות היותו היחיד בפלוגתו

שידע קרוא וכתוב, הוא מונה להיות הפקיד הפלוגתי. בתפקידו זה כתב לעצמו צו מעבר – וברח מהצבא.

לאחר המהפכה ברחו בני הזוג מרוסיה לרומניה. הם גרו כמה שנים בעיר בוטושן, שם שימש כמורה לעברית ושם גם נולד בנו צבי ב-1922. המשפחה עלתה ארצה בשנת 1925 וכאן נולד בנה השני, אהד, ב-1933. במשך כחמש שנים שימש זמורה שליח קרן היסוד ברומניה, שאליה נסע למשך חודשים אחדים בכל שנה, סבב בין הכפרים, סיפר על ארץ-ישראל וגייס תרומות. בשנות ה-30 סיים את עבודתו בקרן היסוד והחל בפעילותו הספרותית הענפה.

הרקע לייסוד מחברות לספרות: כתבי-העת וההוצאות "כתובים" ו"יחדיו".

השנים 1925–1940 – בין עלייתו של זמורה ארצה לבין הקמת ההוצאה "מחברות לספרות" – היו שנים מרתקות בספרות העברית. בשנים אלו התבלט דור היוצרים המודרניסטים בהנהגת נתן אלתרמן ואברהם שלונסקי, אשר פיתח פואטיקה שונה לחלוטין מזו שהציג הדור הקודם, דור התחייה בהנהגת ביאליק⁴⁹. המרד של המודרניסטים לא נגע לענייני פואטיקה וספרות בלבד, אלא לענייני החומר גם כן: הם התקוממו נגד מדיניות הוצאת הספרים החשובה של אותה העת, "דביר", שהתרכזה בפרסום כתבי ביאליק וחבורתו לצד מפעל הכינוס של טקסטים מהמקורות כגון ספר האגדה ושירת ימי-הביניים העברית. היו אלו מאבקים על מקום במרכז הבמה הספרותית ועל השפעה; כתבי-עת והוצאות ספרים שימשו כאמצעים להשגת המטרה.

⁴⁹ בין "מעגל" שירת ביאליק וטשרניחובסקי ל"מעגל" של שירת שלונסקי ואלתרמן היה "מעגל" נוסף ואלה ראשוני המודרניסטים בשירה העברית בא"י: אברהם בן יצחק, יהודה קרני, אביגדור המאירי, דוד פוגל ויוסף צבי רימון. סדן, דב, (1955) מבוא לספרות בדורות האחרונים, האוניברסיטה העברית, מפעל השכפול, ע"מ 91-110; חבר, חנן, (אפריל 1983) המעגל השלישי, סימן קריאה 16-17, (מנחם פרי עורך), ע"מ 574-577.

ראשיתו של הסיפור נעוצה ב-1926, עת הופקדה עריכת בטאונה של אגודת הסופרים, "כתובים", ב"תמימותו של ביאליק"⁵⁰, בידי אליעזר שטיינמן ולא בידי אדם מנאמניו של המובהקים של ביאליק.⁵¹ שטיינמן הרבה לפרסם את המחזיקים בפואטיקה המודרניסטית ובראשם שלונסקי, ולא יצר כתב עת ספרותי אקלקטי, המשקף את כלל העשייה הספרותית. כעבור כשנה, כאשר ביאליק וחבורתו נוכחו לדעת שחבורת הצעירים המודרניסטים שכונתה בהמשך חבורת "כתובים" השתלטה על העיתון, הודיע ועד האגודה על התפטרותו, תמיכת אגודת הסופרים בכתב העת "כתובים" נפסקה, ושטיינמן, שחש בדחייתם אותו, התחבר עם אברהם שלונסקי, עם יעקב הורביץ, עם יצחק נורמן ועם ישראל זמורה. אלו הפקיעו את השבועון "כתובים" מרשות אגודת הסופרים והפכוהו לבטאונה של חבורת יוצרים צעירה. מהלך זה הביא להסרת חסותה של אגודת הסופרים על כתב-העת, ולהחלטה בשנת 1928 להקים כתב עת חדש, במקום זה בו כיכבו המודרניסטים.

⁵⁰ כפי שמתאר זאת ישראל זמורה: זמורה, ישראל, (דצמבר 2008, במקור מאי 1979) מדוכן לדוכן, הרהורים וזכרונות עם יובל ל"מאזניים", מאזניים, כרך פ"ב, גליון 4-3, עמ' 26-28 (ר' הערה 14).

⁵¹ אביגדור המאירי מתאר בסרקזם גלוי את עורכי העיתון החדשים: "אינני מאשים את עורכי ה'כתובים'. כל עם יש לו הממשלה שהוא ראוי לו. מערכת העיתון מורכבת משלושה אנשים שונים, שביחד מהווים מערכת עברית מובהקת: האחד, א. שטיינמן, חולם חלומות-כבוד לסופר העברי מיום עמדו על דעתו... השני, אשר ברש – יהודי פקח-מפוכח 'עורך מלידה ומבטן' שכשרון האבטו-אדמיניסטרציה שבו משגיח על העיתון האומלל, שחלילה וחס לא יעלה ברמת-גבהו על יצירותיו שלו. והשלישי א. שלונסקי – ילד בעל כשרונות מצויינים, שמתוך פחד מפני מלחמת-החיים-והספרות הריח את כשרונו אל מעבר לגבול הזקנה המאפטרפסת אותו ונעים לו להיות תרנגול צרוד על כור האשפה הספרותית, מאשר חייל פשוט אך אמיץ בחזית-הרוח הגלויה שלנו, – ושלושת אלה הם: מרכז הרוח העברי בארץ נביאי האמת והשקר." ראו: המאירי, א. (תרפ"ה, תשרי), אגודת הסופרים שאיננה, המחזר, עמוד 20.

כשהופיע "מאזנים" ככתב-העת הרשמי של אגודת הסופרים בשנת 1929, הפך "כתובים" לכלי-הביטוי הגלוי של הפואטיקה המודרניסטית כנגד דור התחיה.⁵² כך נכתב במניפסט כתב-העת "מאזנים" (אדר, תרפ"ט, 1929) בידי י. ד. ברקוביץ ופ. לחובר: "תחת השאיפה לכנס שוב את הכוחות המפוזרים לעבודה משותפת מועילה, לתקן את השלמות הנפגמת – חותרים לפורר, להפריד לסכסך. במקום הכוונה הטובה לעבוד עבודה ספרותית נאמנה, להגביר ולהפרות את כוחות היצירה, להשכיל ולהיטיב את הקהל העברי ולהעלותו למדרגה עליונה – באה האמביציה האישית הקטנה. על תקלה זו עמדה אגודת הסופרים העבריים בארץ-ישראל, ויסוד "מאזנים" הוא נסיונה הראשון לטהר את הסביבה הספרותית מן הרוחות הרעות". ביאליק הסביר את האחריות הכרוכה בכתובה ל"מאזניים": "והסופרים העברים בא"י – [...] הם צריכים להתעמק הרבה ולחשוב את חשבון עולמם ואת חשבון עולמו של הקהל, שהם מדריכו ומכווני פסיעותיו בחיים. חושבני כי רשאי אני להורות לחברי את חובתם ולפרש להם את החובות הללו, כיצד עליהם לנהל את השבועון, שהוא כל השרת של הסופרים, וששם צריכה להיות מובעת הדעה של מורי ההוראה שלנו בכל שאלות החיים, וביחוד בשאלות הספרות."⁵³

כפי שמציינת שביט (1983: 157), הפילוג היה תהליך הדרגתי ולא קרע, עד שבשנת 1931, בעקבות פרסום מאמרו של שלונסקי על שירו של ביאליק "ראיתכם שוב בקוצר ידכם", חדלו ביאליק וחבורתו לפרסם ב"כתובים". החבורה עסקה גם בהוצאה לאור והוציאה כחמשה עשר ספרים. הידועים בהם היו ספרו של יעקב הורביץ, "אור זרוע", כתבי אורי ניסן גנסין (שפרסם קודם לכן מחוץ לארץ-ישראל) וספרי שיריו של שלונסקי "לאבא אמא" ו"באלה הימים" (וכן כמה

⁵² מירון (1987) מציין כי דרך השם "מאזנים" ניתן ללמוד על הקו הפואטי שציפו ממנו – קו של איזון, מרכזיות, הצגה שקולה של הכוחות. ראה: מירון, ד. (1987). **אם לא תהיה ירושלים – הספרות העברית בהקשר תרבותי-פוליטי**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד. (עמ' 44).

⁵³ ביאליק, ח.ג., (תרפ"ט, אדר ב'), בועידת האגודה המחודשת בתל-אביב, אגודת הסופרים ועתונה http://benyehuda.org/bialik/dvarim_shebeal_peh30.html

ספרים מתרגומיו). עוד ראו אור על-ידי ההוצאה ספרי השירה הראשונים של מרדכי טמקין ושל מרדכי אבי-שאל, הרומן של דב קמחי, "אמש", מסותיו של זמורה על רילקה וספרו של עורך כתב העת, שטיינמן, "דודאים" (וכן שניים מספרי מסותיו).

חבורת "יחדיו" וכתב-העת "טורים"

היחסים בין שטיינמן לחבורתו של שלונסקי התערערו מאותן הסיבות, שהביאו בשעתן לפירוד בין אותה החבורה לאגודת הסופרים: חילוקי דיעות בענייני פואטיקה לצד התנגדות למעמד ולסמכות שתבע שטיינמן לעצמו מתוקף תפקידו כעורך כתב-העת. מכל מקום, שטיינמן, שנתפס כיוצר מינורי, לא היה מסוגל להוביל את מהפכה המודרניסטית.

הקרע היה בלתי נמנע. ב-7 בדצמבר 1933 כתבו, שלונסקי, זמורה, נורמן והורביץ לשטיינמן, כי הם פורשים מהעריכה המשותפת. הם הקימו את חבורת "יחדיו" ואליהם הצטרפו נתן אלתרמן עם חברי קבוצת "פתח" וביניהם א.ד. שפירא ולאה גולדברג. כל אלו היו הרוח החיה של הפואטיקה המודרניסטית. חבורת "יחדיו" – "הכת" בפי מתנגדיה – הוציאה את בטאונה "טורים" בשתי תקופות: "טורים" א' (1933–1934) ו"טורים" ב' (1938–1939). זמורה, העורך ואיש המעשה, היה מהדמויות המרכזיות בחבורה הגם שלא היה יוצר מוביל כאלתרמן, כשלונסקי וכגולדברג. ביוזמתו ובפעילותו הוציאה החבורה ספרים חשובים של חבריה וביניהם "אבני בהו" של שלונסקי (1933), "טבעות עשן" של גולדברג (1935) ו"כוכבים בחוץ" של אלתרמן (1938).⁵⁴ כך רכש זמורה את ניסיונו הראשון בהוצאת ספרים.

⁵⁴ שאר הספרים שהוציאה החבורה: הספרון "לא תרצח" (ילקוט שירים נגד המלחמה) בתרגום אברהם שלונסקי, בעריכתו ועם מבוא משלו (1932); "אופרה בגרוש" לברטולד ברכט (1933); "אברהם שלונסקי" לישראל זמורה (1937); "מאה לילות ביפו העתיקה" למנשה לוי (1938); "שירי המפולת והפיוס" לאברהם שלונסקי (1938); "שמש בדרכים" לרפאל אליעז (1939); "חתולותי הלבנות" ליעקב הורביץ (1939) ו"מזוית אל זוית" לאברהם חלפי (1939).

שער הספרון "לא תרצה" ומודעה על "אבני בוהו" בצידו האחורי

מ"יחדיו" ל"מחברות לספרות"

גם חבורת "יחדיו" התפצלה. זמורה מספר על כך ביומניו ואלו שופכים אור על הרקע לצמיחת "מחברות לספרות". כך הוא כותב ב-30.11.38:

אלתרמן בא מאוחר והתווכח עם שלונסקי בשאלה האם מחויב הסופר להשתתף בחיים הפוליטיים בימים אלה. שלונסקי מחייב. אלתרמן אמר: רק רשות ולא חובה היא. הויכוח היה חריף ומרוגז. גישתו של אלתרמן היא של סופר שהספרות לו עיקר, של שלונסקי סופר ועסקן, שמחוץ לספרות יש לו עוד דברים.⁵⁵

⁵⁵ קטעים קצרים מיומנו של זמורה מופיעים אצל גרץ. נ. (1988). ספרות ואידיאולוגיה בארץ ישראל בשנות השלושים. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה. (עמ' 84).

מעט אחר כך (20.12.38) כתב:

הלכתי עם אלתרמן ושפירא לקפה "פינגוויין" – השיחה: ירדתם של "טורים", שהפך לעתון פוליטי בעיקר, הכתוב למען אנשי מפלגה ידועה [השומר הצעיר, מ.ג.]; כל תכנו – מלחמה בפאשיזם ובמלחמה [...] לשירים, סיפורים, מסות – אין שלונסקי דואג; שפירא קוצף ורוגז, אלתרמן לא שבע רצון, משתמט מדבר, מבטל את כל העניין, כנראה.⁵⁶

הוויכוח על מעורבות לעומת אי-מעורבות בחיים הפוליטיים הוא חלק מהתמונה. אלתרמן עצמו היה מעורב בפוליטיקה, בטוריו בעיתון 'הארץ' ("רגעים") ומאוחר יותר ב'טור השביעי' ב'דבר', למרות שהקפיד להבחין בין שירת "העת והעיתון" לבין השירה הקנונית שלו. חוסר שביעות הרצון נבע מחמת הפוליטיזציה של עצם השירה,⁵⁷ הכפפת ערכיה האוניברסליים לאידאולוגיית הסוציאליזם והמלחמה בפאשיזם ברוח תנועת השומר הצעיר, ששלונסקי התקרב אליה ונעשה שותף בהוצאה שהקימה בשנת 1939, "ספריית פועלים".⁵⁸ גורם נוסף לחילוקי הדעות היה מדיניות העריכה הדומיננטית של שלונסקי, שערך את שירי החבורה כראות עיניו ואשר, בדומה לשטיינמן בשעתו, הרשה לעצמו להוציא – מתוך 11 הספרים של החבורה – שלושה שכתב, או שתרגם, בנוסף לספר שנכתב על אודות שירתו (כפי שפורט לעיל בהערות). חוסר שביעות רצון זה הוביל להפסקת עבודתו של שלונסקי כעורך "טורים" ולהחלפתו בישראל זמורה, שערך את "טורים" ג'. אלא ששלונסקי, על-פי יומני זמורה, פעל להכשלת המהלך

⁵⁶ זמורה, י. (1973, אוגוסט-ספטמבר) וכן: הקרע ב"יחידיו" ויסוד "מחברות לספרות". מאזנים, ל"ז (4-3), 174-176.

⁵⁷ דברים אלה הם "קצה קרחון" לויכוח פואטי עמוק בתולדות השירה העברית. קבוצת הניאו-סימבוליסטים (ובתוכם שלונסקי), שנהנתה ממעמד הגמוני, נשענה במידה רבה על קודים אסתטיים אוניברסליים ועל פואטיקה המבוססת על סמלים שהפענוח שלהם על ידי הנמען/הקורא אינו מיידית והשיר נחוה כמעורפל (לאה גולדברג יוצאת מכלל זה). בשלב מסוים רוב הקבוצה החלה להפנות עורף לגישה זו. ראו על כך בהרחבה: חנן חבר, פתאם מראה המלחמה, הקיבוץ המאוחד, 2001, חלק ראשון: "סימבוליזם עברי במלחמת העולם" עמ' 12-63.

⁵⁸ ראו בהרחבה בפרק העוסק בספריית פועלים וכן מירון (1987), עמ' 41-55.

וכתב-העת לא ראה אור.⁵⁹ במקומו השיג זמורה רשיון להדפסת כתב-עת ספרותי חדש – "מחברות לספרות". את המהלך מתאר ישראל זמורה ב-18 באפריל 1939:

אלתרמן מדבר שוב על הוצאת קבצים והציע את השם "מחברות לספרות"; אני משתדל להמנע משיחה על כך, כי החלטתי לא לעשות דבר בשביל קובץ אחד.

כחודש וחצי לאחר מכן, ב-31 במאי 1939, מוסיף זמורה וכותב:

יום לפני כן אמרתי לאלתרמן, שאני מגיש בקשה לממשלה לרשיון הוצאה של דו-ירחון ואני רוצה להשתמש בשמו: "מחברות לספרות"; הוא הסכים, כמובן; שמע את דברי ברצינות, הגובלת עם אדישות; אמנם, גם אני הודעתי לו את הודעתי בצורה זאת, הוא יעץ לי לפנות גם אל שלונסקי כמו שפניתי אליו; לא כדאי לעשות פילוג ספרותי במכוון. פניתי לשלונסקי וסיפרתי בקיצור נמרץ על החלטתי ושאלתיו אם ישתתף עמי; ענני בקיצור: מדוע לא? ולא הוספנו לדבר הזה; ביקשתי שיספר ללאה [גולדברג, מ.ג.] לפני שאני מדבר עמה, כי היא עלולה לענות לי מענה בלתי נימוסי אם לא תדע ששלונסקי יודע והסכים לכך. א.ד. שפירא, י. פרלמוטר [אבות ישורון], א. טסלר שמחים להחלטתי; גם ש.גנס; ראיתי את י. נורמן ושוחחתי עמו על כך; גם הוא שמח.

היום כתבתי לממשלה. (31.5.39).

ישראל זמורה כתב ב"מאזנים" באפריל שנת 1973: "במשך שנים, בימי פעולת קבוצת הסופרים "יחדיו" ("טורים"), ובימי "מחברות לספרות" (הבמה הספרותית בעריכת) – נהגתי לרשום רשימות על הנעשה בחוגים ספרותיים אלה, מעין יומן אישי (ספרותי). עכשיו, בשובי לקרוא ברשימות אלה – הנני סבור שאין לפרסמן

⁵⁹ על המהלכים שהובילו להתפטרותו/הדחתו של שלונסקי מ"טורים" ראה קטעים מן היומן בסוף פרק זה.

ברציפות, שכן יש בהן כדי להביך כמה אישים שעודם חיים אתנו (כן יאריכו ימים) והדבר אפשר יהיה להעשות רק לאחר זמן (זמורה, 1973 : 295).⁶⁰

בנסיון להימנע ממחלוקת פרסם זמורה הרבה שבחים ברשימותיו, אך נמנע מלתאר לעומק את המחלוקות שקרעו את חבורת "יחדיו" ואת הכעס על שלונסקי (עוד על כך ראו בקטע יומן להלן). הרשימות הללו התפרסמו באפריל 1973. חודש לאחר מכן, ב-18 במאי, נפטר שלונסקי. זמורה פרסם רשימה נוספת מיומנו לזכרו של שלונסקי ובה הראה מגדולתו של המשורר ומחידודיו: "מה יהיה עם "טורים" אם תפרוץ מלחמה? – שלונסקי אומר שצריך לסגרם ולכתוב בגליון האחרון: 'להתראות 10 רגעים אחרי המלחמה!' (זמורה, 1973 : 292).⁶¹ אך מה שהיה נכון חודש קודם לכן – ההיגד שקטעים מיומניו "יש בהם להביך כמה אישים שעודם חיים אתנו" – היה נכון פחות לאחר פטירת שלונסקי וזמורה הרשה לעצמו לפרסם את הרשימות על המתחים שהביאו לפירוק "יחדיו". כעבור כמה שנים, בשנת 1979, כשמורא שלונסקי לא היה עליו, כתב זמורה את הדברים ללא כחל ושרק:

התחילו טרוניות חשאיות שהתגברו והלכו, כנגד עריכתו השרירותית של א.שלונסקי. היו כנסים סודיים של סופרי "יחדיו", ושוב נזרע זרע של פילוג; הטרוניות היו כנגד הקו הפוליטי, אבל גם כנגד הקו הספרותי. ועם תום השנה, באסיפה כללית של חברת-המניות, "יחדיו" הודח א.שלונסקי מעריכה, ובמקומו בחרו בי כעורך "טורים". תחילה גילה א.שלונסקי אבירות, כביכול, וקיבל את הדין, והבטיח להשתתף בבמה בעריכתי והוא גם נתן בידי שיר לגיליון א' ("טורים" ג'). נ. אלתרמן כתב את "טור ראשון", פרידה אלגנטית משלונסקי וקבלת-פנים חמה לעורך החדש. אך לא כך היה ההמשך: שלונסקי התחיל למחרת היום לחתור תחת

⁶⁰ להרחבה ראו: זמורה, י. (1973, מרץ-אפריל). שני פרקים מיומני. מאזנים, ל"ו (4-5), 295–301.

⁶¹ להרחבה ראו: זמורה, י. (1973, מאי). קטעים מיומני על א.שלונסקי ז"ל. מאזנים, ל"ו (6): 292–293.

ההחלטה, קנה את ליבם של לאה גולדברג, ר. אליעז, ועוד ופתח במו"מ עם מפ"ם בדבר הוספה ספרותית לעתון "השומר הצעיר" בעריכת שלונסקי.

בהתייעצות עם אלתרמן, א.ד. שפירא, א. טסלר ועוד החלטנו לנער את חצננו מ"יחדיו" ולהוציא לאור במה ספרותית צרופה, שנתן אלתרמן קשר לה את השם "מחברות לספרות", בעריכתי (זמורה, 4-5/79: 102).⁶²

ביחס לשם שהציע אלתרמן, "מחברות לספרות", מעניין להדגיש את התיבה השנייה – "לספרות" – המכוונת לכך שעיקר ההוצאה הוא הספרות ולא הפוליטיקה.

קטעים מיומנו של ישראל זמורה

פרקי יומן אלה, שפורסמו ב"מאזנים" בשנת 1973, מעידים יותר מכל על מעמדו הדומיננטי של שלונסקי בתוך החבורה ועל הדרך המניפולטיבית שנקט כדי להפעיל את "בני חסותו", שעיקר עניינם בהקשר זה היה, כנראה, למצוא בימה קבועה ליצירותיהם. במחקר המו"לות בישראל, זה הוא פרק ראוי לדיון ביקורתי על יחסי הכוח בקרב סופרי התקופה, בלי לערער על כשרונו ועל פועלו של שלונסקי עצמו. צריך גם להדגיש ששלונסקי מראשית דרכו הספרותית, עוד מגדוד העבודה בעין חרוד (1922), ראה עצמו מחוייב להוצאת בטאון ספרותי מודרניסטי שהוא ויצחק למדן חשבו לכנותו בשם "טרפים" (ראו מכתביו ללמדן ולאביגדור המאירי) עניין שלא יצא אל הפועל.⁶³

⁶² להרחבה ראו: זמורה י. (1979, אפריל-מאי). מדוכן לדוכן – הרהורים וזכרונות עם יובל "מאזנים". מאזנים, מ"ח (ספר היובל), 100-102.

⁶³ שביט, עוזי (בהשתתפות גליה שגיב), (1981), חליפת מכתבים שלונסקי - למדן - המאירי: שבט תרפ"ב - ניסן תרפ"ג, ספר שלונסקי א', עורך ישראל לוי, ספרית פועלים ואוניברסיטת תל-אביב, עמ' 171-234. באשר לשם טרפים ראו עמ' 223, הערה 3

20 במרץ 1939

הייתה ישיבת "יחדיו" שהייתה צריכה להחליט על גורל "טורים" לשנה החדשה. נכחו" א. שלונסקי, נ. אלטרמן, י. הורביץ, לאה גולדברג, א.ד. שפירא, ש. גנס, א. חלפי ואני. פתחתי במסירת דין-וחשבון על מצבו הכספי של העתון ושל הוצאת הספרים ולאחר-כך ביקשתי משלונסקי שימסור דו"ח על מצב העתון, עריכתו, כיוונו, הקשיים וכו'; הוא סירב ואמר לי שאמשיך לדבר גם על כך; שעה ארוכה דיברתי גם על העתון, על עבודתו של שלונסקי, מסירותו, השבחת החומר הספרותי, הודיתי לו על מה שעשה צינתי לאח"כ את הליקויים בעתון, בצורה ובתוכן, על ה"נזירות" המופרזת שבו, על משהו משעמם, על המרכזיות של ענינים פוליטיים וכו'; נ. אלטרמן המשיך ברוח זו, השתדל מאוד לא לפגוע בשלונסקי, ואף על פי כן להביע דעה שלילית על כמה דברים בעתון; י. הורביץ לא דיבר [...] שאל, בעיקר, למצב החומרי של העתון; שלונסקי נזף בלי שמץ של עדינות על שלא הזמינו את ליפשיץ [המשורר משה ליפשיץ, מ.נ.] לישיבה – לוא ידע לא היה בא, משום כן לא מסר דו"ח וביקש ממני לעשות זאת; הוא מדבר רק עם מי שעבד בעתון ולא עם מי שלא עבד; לאה גולדברג תמכה בו מתוך עצבנות רבה; עניתי לשלונסקי בחריפות; במשך השנה פגע בכמה חברים ולא ביקש מהם סליחה כמו שהוא רוצה לבקש מליפשיץ; למה לא הציע אותו במשך השנה כחבר רשמי ל"יחדיו", אני הייתי מצביע נגדו, אולי היה מתקבל בכל זאת ומשתתף כאן [...] הישיבה ארכה מאוד, עוררה רוגז, עלבונות, אי-אפשר היה להגיע לידי מסקנה, ואז הציע אלטרמן לדחותה לכמה ימים [...]

בישיבת "יחדיו" השנייה, שהייתה בביתי עד שעה מאוחרת בלילה, בנשיאותו של נ. אלטרמן – נתחדשו כל הויכוחים אבל האווירה שקטה מאוד, כי אלטרמן ניהל את הויכוחים בטקט רב ובחכמה. הפתעה גדולה הופתענו כשהודיע שלונסקי לפתע-פתאום, ולא בראשית הישיבה, כי

אינו יכול להמשיך בעריכת העתון, כי הוא עייף, רוצה לכתוב שירים ועוד, אלתרמן ביקשו להמשיך, הסביר לו, כי בלעדיו ייפסק העיתון, כי הוא מומחה לעריכה בעל כשרון לכך, ואם הוא אינו יכול לשאת העול – אחרים ודאי לא יוכלו. שלונסקי עמד בתוקף על דעתו, כי לא יערוך, הציג מערכת של שלושה: י. הורביץ, נ. אלתרמן אני.

המשיכו בהפצרות, שלונסקי אמר שתהיה זאת תעודת-עניות אם רק הוא יכול להיות עורך; אלתרמן התגונן, אין זו עניות – הוא יודע לכתוב שירים, אבל לא לערוך, אולי לאחר זמן. לבסוף הציג אלתרמן לדחות עוד פעם אחת את הישיבה.

עד לישיבה הבאה ניהלתי אני את המו"מ על העריכה; שלונסקי סירב בהחלט; אלתרמן לא רצה להיכנס להשתתף במערכת של שלושה; גם של שנים לא רצה, ובעצמו – וודאי ובוודאי לא, כי אינו רוצה לבוא במקומו של שלונסקי: מה יאמרו הבריות? הוא יעץ בכל תוקף לא לקבל עלי עריכה ביחד עם הורביץ, והציע לי שאני בעצמי אקבל עלי את העריכה. לפני כן דיברתי עם הורביץ ושאלתי אם יקבל עריכה: בעצמו אינו יכול, אין לו פנאי, נראה היה שגם עם אלתרמן ואיתי לא רצה; אבל ביקש שהות להמלך בדעתו; כשבאתי לשמוע את תשובתו ענה לי, כי הוא רוצה, אבל אינו יכול. כשהסכמתי לדעתו וסיפרתי לו על הצעת אלתרמן – היה נבוך מאוד, הדבר לא נתקבל על דעתו, אבל לא גילה אותו בפירושו. בינתיים דברתי עם א. ד. שפירא, עם שלונסקי עם ש. גנס; נ. אלתרמן דיבר עם לאה – אלה הסכימו בפה מלא או לא בפה מלא, אבל הסכימו; שלונסקי הסכים מתוך שתיקה למחצה.

ישיבה שלישית התקיימה שוב בקפה "פרנס" בלי יושב ראש בתחילה ולאחר-כך הציג אלתרמן את עצמו לישב ראש. מסרתי דו"ח על המו"מ עם כל החברים, הזכרתי את כל ההצעות מלבד הצעתו של אלתרמן על עריכתי כיחיד; אלתרמן חזר בעצמו על הצעתו; התחילו שוב בקשות

ששלוונסקי ימשיך, בעיקר ביקש הורביץ, חזר על כל ההצעות מחדש: שלושה, שנים בצורה זאת, שנים בצורה אחרת ולבסוף חזרו להצעת אלטרמן. שאלו לדעתי – אמרתי שאני התכוננתי לכך, רציתי להיות עורך, אבל חשבתי שעוד יעבור זמן, אין לי אלא הרצון לקיים את החבורה, לשמור על במתה, דאי שיש אחריות, אבל אם תבוא עזרה מלאה – אתמסר מתוך רצינות ואהבה; לבסוף נתקבלה ההחלטה שאני עורך העיתון והוחלט כי בעוד שבוע עלי להציע לחברים תכנית של העיתון לשנה הבאה; החליטו גם – שפעם בחודש תתקיימנה ישיבות החבורה ושלושה חברים ראשים לבקש ישיבה דחופה (20.3.39).⁶⁴

”מחברות לספרות” – מכתב-עת להוצאת ספרים

כתב-העת ”מחברות לספרות” החל לפעול כרבעון המפרסם שירים, סיפורים ומאמרי ביקורת של בני החבורה ושל יוצרים אחרים, אך הוא לא הצליח לקנות לו מקום על מדף הספרים, נחל כשלון מסחרי ונסגר לאחר חמש שנות פעילות (1940–1944). במקביל להוצאת כתב-העת ולכתיבה כמבקר ספרות החל זמורה להוציא ספרים. הספרים הראשונים שהוציא היו ספרו שלו על המספרים הורביץ והזו (1940), ”שמחת עניים” של אלטרמן (1941), ”דמיות מאפק” של יוכבד בת-מרים, ”חֶפֶה שחורה” של יונתן רטוש (1941) ו”על חוכמות דרכים” של אבות ישורון (1942). בצד ספרי שירה חשובים אלו הרבה ישראל זמורה להוציא ספרים של משוררים עבריים מימי הביניים לצד ספרי ילדים כמו ”פו-הדוב” לא.א.מילן.

⁶⁴ וראו בהרחבה: זמורה, י. (1973, אוגוסט-ספטמבר). הקרע ב”יחדיו” ויסוד ”מחברות לספרות”. מאזנים, ל”ז (3-4): 174-176.

ההוצאה התנהלה בבית המשפחה בתל-אביב, ברחוב פרוג ואחר-כך ברחוב גנסין, כפי שסיפר אהד זמורה בראיון עיתונאי (שוחט, 3/1/97: 42).⁶⁵ הבית שימש גם כמשרד וכמחסן ספרים. ההוצאה פעלה ללא כוח אדם חיצוני; זמורה האב עשה כמעט הכל – ובכלל זה מכירת ספרים ושיווקם – בלי מזכירה ובלי משרד מסודר. הבית היה בית-ועד לחכמים. מדי יום ביקרו שם סופרים ומשוררים וביניהם אלתרמן, שהקדיש שיר לאהד הצעיר, יעקב אורלנד, אבות ישורון ואברהם שלונסקי, שלימד שחמט את בני זמורה.

בשנת 1950 הצטרף להוצאה הבן, צבי, ועבד בצמוד לאביו. הוא שימש, לדבריו, כמנהל ראשי: "אבא היה עורך, ואני ניהלתי מבחינה אדמיניסטרטיבית". אחיו הצעיר, אהד, עזר מנעוריו לאביו במגוון תפקידים – נער שליח, סבל שנשא ספרים לחנויות, אורז ספרים וכתבן במכונת כתיבה. בשנת 1955 הוא הצטרף לניהול ההוצאה, אך פרש כעבור זמן, כפי שסיפר בראיון: "היתה זו הוצאה של איש אחד. עבדתי עם אבי זמן קצר, אבל היו בינינו חילוקי דעות. אחי הבכור המשיך לעבוד איתו. לא שחלקתי על דעתו מה חשוב להוציא, אלא שחשבתי שצריך להיות איזון בין דברים שנמכרים לדברים אחרים". חילוקי הדעות בין האב לבן התמקדו אפוא בעניין הכלכלי, שכן האב סירב בכל תוקף להוציא ספרים מסחריים, שיאזנו את ההפסדים שגרמו ספרי האיכות. כיום, בראייה לאחור, מצדיק צבי את הגישה הפרקטית והמאזנת של אחיו אהד: "העלות [ללא כיסוי באמצעות רווחים] הרגה אותנו, ובגלל זה כמעט פשטנו את הרגל. תמיד צריך למזג כדי להתקיים. מוכרחים להסכים, זה החיים. או שיש תמיכה מממשלות או מתומכים, ואם לא – לא מחזיק מעמד".

הדוחק הכלכלי, שהיה מנת חלקה של מחברות לספרות לאורך שנותיה – ומכאן, של המשפחה – הכביד מאד על אשתו של ישראל, עדה, ועל הילדים.

⁶⁵ ראו בהרחבה: שוחט, צ. (1997, ינואר 3). "שניים שלושה דברים שלא ידעתם על אהד זמורה". הארץ (מוסף), עמ' 42.

"מאז שאני זוכר אותו, לא היה יום אחד שאבא לא היה בחובות" סיפר אהד זמורה (מידן, 6/6/02 : 24).⁶⁶ קטע שכתב אלתרמן לזכרה של עדה זמורה ממחיש את העניין:

עד שובו [של ישראל, בעלה] היתה עדה נשארת לבדה עם החבילות שבחדר המחסן, אל מול הנושים ובעלי השטרות, שלוחי מוכרי הנייר ושלוחי המדפיסים ושלוחי הכורכים, שתבעו פירעונות, אלה שבעלה היה נס למראיהם ברחוב ממדרכה אל מדרכה [...] פעם אחת, בתקופה שבה הגיעו כנראה מים עד נפש, ביקשה פגישה עמי, היא לבדה – בעוד זמורה מכתת רגליו על פתחי בנקים ומלווים. אותה שעה לא ביקשה דבר, רק שאלה 'מה יהיה? מה לעשות?' בקולה היה הפחד והייאוש, אך כשם שלא ביקשה כלום כך לא קיבלה כלום. רק דבר אחד עשיתי למענה. הבטחתי שלא אספר לבעלה כי בכתה". (אלתרמן, 1968).⁶⁷

מצב זה הוליך את ישראל זמורה פעם אחר פעם לבקש עזרה מראשי השלטון, בן-גוריון לוי אשכול ואחרים. בתוכנית הרדיו "שאלות אישיות" סיפר זמורה ליעקב אגמון על אחד המקרים הללו. זמורה בא לפגוש את בן-גוריון, שאותו הכיר אותו עוד מתקופת "יחדיו", ובן-גוריון היה בישיבת ממשלה. המזכירה הודיעה לבן-גוריון: "זמורה מחכה". בן-גוריון יצא והם ישבו לשוחח. זמורה דיבר על הקשיים שלו בהוצאה ובן-גוריון סיפר על הקשיים שלו עצמו – צבא, עלייה וקליטה. אז שאל זמורה את בן-גוריון: "אתה רוצה שאני ארשום צ'ק?" בן-גוריון צחק וקרא למזכירו, טדי קולק, וביקשו לרשום צ'ק על סך 5,000 לירות לפקודת זמורה. אך במקרה אחר, הלוואה שסודרה על-ידי פנחס ספיר ולוי אשכול התבררה כבור

⁶⁶ ראו בהרחבה: מידן, ע. (2002, יוני 6). "שאלות מו"לים: הכל נשאר במשפחה (ולפעמים לא)", ידיעות אחרונות (המוסף לשבת), עמ' 23-25.

⁶⁷ מאמרו של נתן אלתרמן בקובץ: זמורה, י. (עורך). (1968). שם האחת: קובץ ספרותי לזכרה של עדה זמורה. תל-אביב: מחברות לספרות.

ללא-תחתית, עקב האינפלציה והריבית. אהד זמורה מספר, כי הלוואה זו הייתה "סכנה למפולת משפחתית" מכיוון שבני המשפחה היו ערבים כולם לבנקים.

אך אין לספר את סיפור ההוצאה רק דרך החור שבגרוש; הרי זה סיפור של מו"לות משפחתית-מצנטית, הפועלת מתוך אהבת הספרות. למרות שישראל זמורה לא נמנה עם המו"לים הפרטיים הגדולים בשעתו – גדולים ממנו היו שוקן, פלאי, אורנשטיין, צ'צ'יק, טברסקי ואחרים – הוא היה מו"ל משמעותי.

משוררים רבים התחילו את דרכם ב"מחברות לספרות" ובהם אבות ישורון, תרצה אתר, נורית זרחי ויעקב אורלנד. כך ראו אור ספר השירה הראשון של אהרן אמיר, "אהבה", וספר השירה הראשון של דליה רביקוביץ, "אהבת תפוח-הזהב". נציין בהקשר זה גם את בנימין גלאי, יהושע טן-פי, יהודה קרני, יונתן רטוש, יוכבד בת-מרים וש. שפרה.

דוגמה לרגישות של ישראל זמורה מתאר פנחס שדה בראיון עתונאי העוסק בספרו הראשון, "משא דומה":

הייתי כבר קרוב לגיל שמונה-עשרה, והצטברו אצלי שירים ובמוחי המעורפל, מוח של נער, צץ שמו של ישראל זמורה, שהיה עורך ומו"ל של הוצאת "מחברות לספרות". הוא הוציא לאור את אלטרמן ואבות ישורון, רטוש ועוד. החלטתי שאגש אליו. לא ידעתי כלום. לא היו לי קשרים, לא היה לי מגע עם עולם תרבותי או ספרותי. עבדתי כנער שליח כדי לחסוך כסף ל"בצלאל", ללמוד לצייר. היה לי רושם שכדי להיות צייר צריך ללמוד, ולכתוב שירים לא צריך ללמוד. לא היתה לי הטעות, שכדי לכתוב צריך ללמוד באוניברסיטה, אולי זה היה משבש לי את הכתיבה עד היום.

חזרתי ולבשתי יום אחד את ז'אקט השבת של אבי, שהביא אותו עוד מחו"ל, וכך, במכנסי חאקי, הלכתי עם צרור שירים ביד – והייתי נער כל-כך מטושטש ומטומטם, שלא היה לי מושג שצריך לטלפן לאדם כדי לבוא אליו, או לכתוב לו. לנו לא היה טלפון, זה לא היה בעולמי.

הייתי בדיוק האיש שהיה בשירי. אני ושירי אותו הדבר. השירים היו האיש. דפקתי על הדלת, והוא הכניס אותי. ידע כבר את שמי מהשיר שפורסם על-ידי שלונסקי [ב"על המשמר", מ.ג.], אבל חוץ מזה לא ידע עלי דבר. קיבל אותי יפה מאוד. ביתו היה מלא ספרים. ההוצאה היתה בביתו, ברחוב גנסיין.

ישבנו בחדר-האורחים הקטן, על השולחן מפה לבנה, ואשתו, עדה היה שמה, הוא עשה לי היכרות עימה, ואני לא אשכח, היא נתנה לי תה ועוגיות. קשה לי לדבר. אני ממש מתרגש. נער אלמוני, הטרדתי אותם סתם וקיבלו אותי כל-כך יפה. לו אני הייתי מתנהג עכשיו לאלה הפונים אלי, לו החצי – אבל לא חשוב. הוא עיין בשירים והסכים להוציאם לאור. לא ידעתי אז להעריך את זה שלא דיבר איתי על כסף.

משוררים אלמונים, ובעיקר לגבי ספרים ראשונים, צריכים בדרך-כלל, להשתתף או לתת כסו מלא מבחינה כספית. זמורה לא היה מוסד או חברה. הוא היה דל אמצעים. אדם אוהב שירה. אין כיום דברים כאלה. לא הבנתי אז את גודל המעשה שעשה בשבילי (גינגולד-גלבוע, 1984).⁶⁸

אחרי התפרקות "יחדיו" הוציא אלתרמן את כל ספרי השירה שלו ב"מחברות לספרות" ובהם "עיר היונה", "שמחת עניים" והדפסה מחודשת של "כוכבים בחוץ". ההוצאה פרסמה את כל שירי יהודה הלוי, את כל שירי שמואל הנגיד, ומשירי רמח"ל ושמואל לוצאטו; תרגומי יצירות וכן ספרי ילדים ונוער ובהם "הרוח בערבי הנחל" מאת קנת גרהם וספרי "פו הדב" של אלן אלכסנדר מילן – שראו כך אור לראשונה בעברית – אגדות האחים גרים, "הלב" מאת אדמונדו דה אמיצ'יס, ושירים מאת מרים ילן-שטקליס.

⁶⁸ ראו להרחבה: גינגולד-גלבוע, ש. (1984 אפריל, 6). הגרעין שהוליד את העץ - פנחס שדה על ספרו "משא דומה". **ידיעות אחרונות** (המוסף לשבת), ע' 28.

דוגמה מאירת עיניים ליחסי מו"ל ויוצר היא חליפת המכתבים בין ישראל זמורה לדליה רביקוביץ סביב פרסום ספרה הראשון של המשוררת, "אהבת תפוח- הזהב" (1959) ועבודתה כמתרגמת בהוצאה. את הדברים הביאה צפי שועלי במוסף 'תרבות וספרות' של 'הארץ' (שועלי, 2005).⁶⁹ נצטט כאן מהם בהרחבה כדי ללמוד על אישיותו של זמורה ועל ניהולו את בית ההוצאה הקטן והמצנטי שלו. ספרה של רביקוביץ גרם לזמורה, על-פי עדותו, הפסד של כ-200–300 לירות בשל הפיחות שהתרחש באותה שנה ומפני שקבע מחיר נמוך לספר, כיוון שחשש שלא יימכר:

ב-14.2.1962 כתבה רביקוביץ מכתב זועם למו"ל ולא היססה לאיים עליו: "אינני מוכנה להסתגל לנוסח המשפיל שאתה כופה עלי, לפיו עלי לחזור ולהתחנן על כל חלק נוסף מסכום זה. עלי להזכיר כי לא נגרמו לך על ידי כל הפסדים וכיוון שאינני שותפה לרווחי ההוצאה או לנזקיה, אינני מוכנה לכסות את הגירעונות דווקא בחלק הארי של שכרי. נדמה לי שעד הנה גיליתי הבנה מספקת למצבה הדחוק של ההוצאה ואין ספק שסירובי לדחוק בך נוצל לרעה. אני חייבת להזכיר שהתרגומים מהווים חלק עיקרי בפרנסתי ואם תוסיף לעכב את שכרי לא יהיה לי מנוס מפנייה למוסדות שתפקידם למנוע הלנת שכר, עם כל המיאוס שדרך זו של משא ומתן מעוררת בי. אני מקווה שתבין שלא ייתכן לאזן את מצב ההוצאה לעולמים דווקא על חשבוני. כיום, עם הפיחות, רובצת עלי משכנתא צמודה שעלי להזדרז בפירעונה ואם לא יסולק הסכום המגיע לי במלואו בימים הקרובים ביותר, תחול עליך האחריות לכך. בכבוד רב, דליה רביקוביץ... בימים טובים יותר נהגה רביקוביץ לפנות לזמורה "מר זמורה היקר", "שלך בדידות, דליה". כאן, ובהמשך, הייתה פנייתה רשמית. זמורה הופתע ממכתבה וב-28.2.1962 ענה לה מכתב תשובה, שניכר בו אובדן קור רוח:

⁶⁹ ראו להרחבה: שועלי, צ. (29/9/05). "שלך בדידות, זמורה". הארץ, תרבות וספרות.

"דליה רביקוביץ רוב שלום! את רואה, המשוררת, שיניתי מדרכי לכתוב לך 'דליה רביקוביץ יקרה', שאינה אצלי סתם מליצה אלא הרגשה נאמנה כי אני פונה תמיד למשוררת והיא יקרה לי, כמו שיקר לי כל בעל כשרון והדבר אינו מותנה ביחסו של זה אלי, אין מסחר ברגשות [...] ואולם, מכתבך האחרון הביאני לידי רוגז ואני פונה אליך, כמו שאת פונה אלי במכתב המלחמתי דווקא ב'רוב שלומות' איזה שלום זה? 'ועכשיו, שימי לב: היכול אני לבוא לפניך ולהציע לך שתוציאי לאור על חשבונך ספר מסות שלי? לא! איני יכול! כי יהיה זה מגוחך! מנין לך כסף לעשות זאת? אבל כך בדיוק מגוחך הדבר שאני הוצאתי לך ספר שירים! לא היה לי כסף לכך! לויתי כסף ושילמתי ריבית קצוצה מתוך אהבה לשירה בכלל ומתוך החשבת כשרונך. כן ידעתי מראש כי לא 'עסק' לפני, כי לא ארוויח ואמנם – לא הרווחתי, אלא, אדרבא, הפסדתי על ספרך 200–300 ל"י. למרות זה שהספר נמכר ואזל! [...] הפנקסים פתוחים לפניך כדי להוכיח לך שחור על גבי לבן כי הפסדתי כסף עלייך! לא ביקשתי ולא אבקש ממך חלילה החזרת ההפסד, גם לא התכוונתי להודיעך את הדבר, לא רק עלייך אני מפסיד ואיני תובע החזרת הפסד. הן לא ידעתי כי תהפכי לסנסציה ולאיליל של גבריאל מוקד ומשה דור (גדולי הדור). הייתי בטוח שאמכור רק 200–300 טפסים (הן ספרו של יונתן רטוש המפורסם והמהולל נמכר רק בשיעור של 300 טפסים!) ובכל זאת הוצא לאור בהכרה: כדאי להפסיד על שירה טובה ולחנך את הדור. וכי אחות את לי? וכי בת דוד את לי? לא! את רק דליה רביקוביץ המשוררת ועל כך דאגתי [...] כפי כולי וכפי קשרי, המלצתי עלייך בנוסעך לחו"ל ועזרתי לך. גם הייתי לוזה כסף בריבית קצוצה ושולח לך, אמנם מעט, כל חודש כדי לסייע לך. 'ביזנס' – עורבא פרח! גם על תרגומך לא הרווחתי עוד, אין קוראים בישראל! ורק למען ילדי ישראל אני מסכן את נפשי, משלם ריבית והנני בעל חוב של 100,000 ל"י. את לא מבינה? אין זה ענייך, אעפ"י שאת מורה בישראל, מלבד זה שאת משוררת בישראל! אמנם, את בעינייך

אצילת נפש, כי לא דחקת בי עד עכשיו! לא נכון! כל הזמן דחקת ואת מהלכת עמי בכסיות ברזל, כל יום אני מצפה לנזיפה ולאיומים. ידעתי, ידעתי כבר בזמן האחרון כי את מסוגלת לכל דבר – שירתך לחוד ואופייך האישי לחוד כנראה!... כעבור זמן-מה הציע זמורה לרביקוביץ לסיים את הפרשה ברוח טובה וללא נטירת טינה. בסוף המכתב הוא שואל: "וכי לא יכולת לסור לביתי שבו קיבלוך תמיד באהדה ובאהבה ולשאול בצורה דיסקרטית: מה קרה, מר זמורה? שמא אתה זקוק לגמילות חסד? בבקשה, אני נכונה לתת יד כי צעירה אני ומלאת כוח (שועלי, 29/5/05).

מכיוון שישראל זמורה התמקד בטקסטים שהוציא ולא נתן דעתו לצד המסחרי שבהוצאתם לאור, הוזנחה הפעילות השיווקית-המסחרית גם לגבי ספרים, שאפשר כי היו הופכים לרבי מכר. במקרה אחר, זה שסופר זה עתה, לא השיווק היה הבעייה כי אם החוש המסחרי: זמורה לא חזה את הביקוש לספרה של רביקוביץ, שאזל מהשוק, ולא היה בידו למלא את הביקוש הזה בהדפסה נוספת כדי להחזיר את ההפסד. בשנת 1967, כשסולקן החובות, נסגרה ההוצאה למעשה, לאחר למעלה מ-300 כותרים שהוציאה, ופועלה חודש רק בשנת 1987 במסגרת הוצאת הספרים "זמורה-ביתן".

צבי זמורה סיפר: "אהד לקח על עצמו להסדיר את העניינים הכספיים של ההוצאה, האב פרש ואני הפסקתי לעבוד בה. עבדתי 5 שנים בהוצאת שוקן כמנהל ייצור, ואח"כ 15 שנים בבנק, עד פרישתי לגימלאות. אבי המשיך לפרסם בעיתונות, אבל מחברות לספרות לא התקיימה באופן מעשי".⁷⁰ במשך השנים פרסם ישראל זמורה כמה ספרי ביקורת ספרותית. המקיף שביניהם הוא אוסף הביקורות, הקרוי "ספרות על פרשת דורות", שראה אור ב"מחברות לספרות" בשנת 1950. ספרים אחרים שלו נסבים על נביאים אחרונים, על אורי ניסן גנסין ועל שלונסקי. לאחר שנסגרה "מחברות לספרות" פרסם זמורה בכתיב-עת ובמוספים הספרותיים בעיתונות. ישראל זמורה נפטר בשנת 1983.

⁷⁰ בראיון אישי עם עוזרת המחקר לפרק זה, מרב נשר, באוגוסט 2003.

גלגולה השני של "מחברות לספרות"

צבי זמורה בראיון: "אהד אחי הוציא ספרים מזדמנים כדי לכסות את החובות, והוציא את ההוצאה מהבוץ בהצלחה. הוא פתח הוצאה, אבל מחברות לספרות לא הייתה פעילה עד שנכנסתי ב-1987". לאחר פרישתו לגמלאות, החליט צבי זמורה יחד עם אהד, להקים מחדש את "מחברות לספרות". צבי זמורה ערך וניהל את מחברות לספרות בשמה המקורי, במסגרת הוצאת "זמורה-ביתן" עד שנת 2002 (על הקשר עם הוצאת ביתן ראו בהרחבה בשער השביעי). הוא התרכז בספרי קלסיקה לילדים ונוער. "אבא הוציא הרבה ספרים קלאסיים מתורגמים לעברית לנוער, שיצאו במחברות לספרות הישנה. כשחזרתי לעבודה ב-1987 התרכזתי הרבה בספרי הילדים והנוער". על-ידי ההוצאה ראו אור כחמישים תרגומים ממיטב הספרות העולמית לילדים ולנוער, ובהם כל כתבי הנס כריסטיאן אנדרסון, ספרי מרי פופינס מאת פמלה לינדון טראברס, ספרי אנדרו לנג, מסיפורי שקספיר, אי המטמון מאת רוברט לואיס סטיבנסון ומשלי איזופוס. באותו שלב יצאו גם "יוליסס" של ג'יימס ג'ויס ומהדורה מחדשת של כתבי המשורר יעקב אורלנד.

"מחברות לספרות" שמרה על שמה בתוך מערך "כנרת-זב"מ", אך היא הפכה למשמעותית פחות. בשנת 2009, לדוגמה, יצאו תחת השם "מחברות לספרות" כ-15 ספרים, כולם מתורגמים וב-2015 רק 7 ספרים. כפי שאמר מנהל ההוצאה בראיון ערן זמורה: "אנחנו מוציאים מהדורות חדשות של ספרים שאזלו במחברות לספרות, כמו 'אדונית התבלינים' מאת צ'יטרה בנרג'י דיוואקרוני, ופודב. כל הקיים נשמר, וכל סופרי הבית. אבל אם נידרש לספר חדש – בדרך כלל יפלחו אותו בין ההוצאות האחרות" (בראיון עם מרב נשר, אוגוסט 2003).

הוצאת מאגנס

מו"לות אוניברסיטאית: רקע כללי

אחד הכללים הידועים באקדמיה מנוסח כסיסמה באנגלית: *publish or perish* – פרסם או העלם. החוקר, מעבר לרצונו לתרום לידע האנושי, חייב לעמוד במכסת פרסומים בבמות יוקרתית לא רק כדי להשאר כחבר סגל באקדמיה, אלא כדי להתקדם עד לדרגת פרופסור מן-המניין. המוסד האקדמי מצדו – כמו כן, מחקר – מטרתו היא הפצת הידע, קידום המחקר וטיפול דורות משכילים. כמו כן, המוסד האקדמי חייב להציג רשימת פרסומי מחקר של חברי הסגל הן כדי לרומם את יוקרתו בתחרות עם שאר המוסדות (צבירת הון סימבולי) והן כדי להגדיל את התמיכה הממשלתית בו, שמביאה בחשבון את מרכיב הפרסומים (רכישת הון ממשל). צריך לומר כי מעמדם של הפירסומים בעברית – בשונה מאלו המתפרסמים בבימות יוקרתיות בחו"ל – הוא בעל ערך פחות, ועוד נעסוק בכך. יחד עם זאת, בעיקר בעבר, ברור היה כי לכל אוניברסיטה יש עניין להקים הוצאת ספרים. אך משהוקמה ההוצאה, היא שרויה במתח שבין האליטיזם של האקדמיה ומגמת ההתמחות בתוכה לבין הרצון – והכורח – לשווק את תוצריה לקהל רחב, הן לשם הפצת ידע והן למען הכנסה כספית, שהקיום תלוי בה (ולו באופן חלקי, בנוסף לתמיכות של הממסד).

המגמה הקיימת בהוצאות אקדמיות כיום היא העלאת משקלו של המרכיב הכלכלי על חשבון האליטיזם וההתמחות האקדמית. לכן, במקרים רבים, נדרשים המחברים לשאת בעלות – או בחלק ממנה – של הוצאת ספריהם. מתוך כך עולות שאלות כגון: עד כמה תהפוך ההוצאה להיות פופולארית בתכניה ובדרכי פעולתה? האם בשל שיקולים כלכליים יוזנח המחקר האקדמי, שמיועד לקהל קוראים מצומצם? באיזו מידה צריכים הכותבים – החוקרים – לממן את הוצאת ספריהם, ובמילים אחרות: האם חוקרים באקדמיה צריכים להיות גם מומחים בגיוס כספים? על כל אלה ניתן ללמוד מתוך חקר המו"לות בפרספקטיבה

היסטורית, כדי לפרק משהו מן ההילה, שדבקה בתהליכי ההכרעה בהוצאות האקדמיות. מפרספקטיבה אחרת, כדאי לחשוב על המשמעות המעשית והאידיאולוגית של פרסום פירות מחקר בעברית, למען הציבור הרחב ולמען קידום התרבות. יש לזכור כי תהליכי קידום אקדמיים מושתתים ברובם על פרסומים בבמות תחרותיות באנגלית, היא הלינגואה פרנקה של העולם האקדמי, ואילו פרסומים בשפה העברית כמעט ואינם מסייעים לקידומו של חוקר ברוב התחומים. אך לנוהג זה, המסייע להציב את החוקרים הישראליים בקדמת המחקר יש מחיר. כפי שכותב איש מדעי המדינה, שלמה אבינרי: "אנחנו אמנם חברים בקהילה האקדמית והאינטלקטואלית הבינלאומית, אבל גם בתוך עמנו אנו יושבים; אנו חלק מהחברה הישראלית ומהקהילה האקדמית והאינטלקטואלית שלה. אבל בגלל הצורך לפרסם באנגלית, אין להתפלא אם יש כיום חוקרים שלא פירסמו אף לא מלה אחת בעברית. אם מצב זה מובן אולי במדעי הטבע, הרי במדעי הרוח והחברה יש בו משום פגם. מדובר בחוקרים בעלי שיעור קומה: מכירים אותם בתחומיהם בחו"ל, הם מוזמנים לכנסים ולשבתונים ברחבי העולם, אבל בארץ לא שמעו את שמם ואין הם תורמים לתרבות של החברה שבה הם — אנו — חיים" (אבינרי, 14/1/16).⁷¹

⁷¹ ראו בהרחבה: אבינרי, ש. (14/1/16). עברית באקדמיה. הארץ, קישור נדלה לאחורונה בפברואר 2016: <http://www.haaretz.co.il/opinions/premium-1.2822297>

ימי ראשית

הוצאת הספרים "מאגנס" נוסדה בשנת תרפ"ט (1929) בשם "החברה להוצאת ספרים ע"י האוניברסיטה". "האוניברסיטה" היא האוניברסיטה העברית, שהייתה אז האחת והיחידה בארץ ואשר נוסדה כארבע שנים קודם לכן, ב-1925. בזמן הקמת בית ההוצאה הייתה האוניברסיטה העברית מוסד קטן מאוד – אוניברסיטת מחקר ולא אוניברסיטה להוראה (המקנה לתלמידיה את התואר הראשון) – ובו שלושה מכוני מחקר: המכון למיקרוביולוגיה, המכון לכימיה והמכון למדעי היהדות 33 חברי סגל לימדו בהם ו-141 סטודנטים למדו. בשנת 1931, השנה הראשונה שבה העניק המוסד תארי מוסמך, קיבלו 13 סטודנטים את תאריהם. ייסוד בית ההוצאה בנסיבות ובתנאים הללו מסתבר מתוך העובדה, שהיוזמה להקמתו באה מצד שניים מחברי חבר הנאמנים של האוניברסיטה: חיים נחמן ביאליק ונשיא האוניברסיטה, יהודה לייב מאגנס.⁷² אליהם הצטרף שמואל הוגו ברגמן. תשתית מעשית (להבדיל מכלכלית) לייסוד ההוצאה הייתה כבר, והיא מפעל התרגום של החוג לפילוסופיה, שידובר בו להלן.

⁷² ההוצאה נקראה על-שמו של יהודה לייב מאגנס (1877–1948) רק לאחר פטירתו. הוא נולד בסן פרנסיסקו ואת תואר הדוקטור קיבל מאוניברסיטת היידלברג בגרמניה. הוסמך כרב רפורמי וכיהן בתפקיד זה בניו-יורק. ייסד את הוועד היהודי אמריקאי (AJC) ופעל לחיזוק כוחם הפוליטי של היהודים בארה"ב. בשנת 1922 עלה לישראל והתיישב בירושלים, שם היה ממייסדי האוניברסיטה העברית. בין השנים 1925–1935 כיהן כרקטור האוניברסיטה ומ-1935 ועד מותו כיהן כנשיאה. מאגנס היה מראשי "ברית שלום" שביקשה להקים מדינה דו-לאומית בארץ ישראל בה יהיו זכויות שוות לכל אזרחיה. באתר האוניברסיטה נכתב עליו: "לא אחת נקלע מאגנס לעימותים ומדנים עם ראשי הנהגה הציונית. פעילותו המדינית נגדה את הקו הפוליטי של הנהגת היישוב וגם אופן הנהגתו את האוניברסיטה עורר לא אחת ביקורת. למרות כל זאת, זכה פרופסור מאגנס להערכה ציבורית רבה כמנהיג וכהוגה דעות". ראו עוד בספרו של יוסף הלר (2003). "מ"ברית שלום" ל"איחוד": יהודה לייב מאגנס והמאבק למדינה דו-לאומית. ירושלים: מאגנס.

כך אמר מאגנס עם ייסוד ההוצאה: "ארץ ישראל רחוקה היא במובנים רבים מלהיות במגע חי עם עולם המדע הגדול ולכן גדל הצורך לתת לאנשי מדע שבאוניברסיטה, באמצעות חיבוריהם, את האפשרות לבוא במגע קרוב וקבוע עם חבריהם בכל העולם ולא עוד אלא שהודות לחיבורי עובדיה תוכל האוניברסיטה לקבוע מקום לעצמה בין מוסדות המדע בעולם" (ראו קטלוג היובל, שם).

בית ההוצאה התנהל כחברה עצמאית. נקבעו לה חברי דירקטוריון והנהלה בנפרד מהמנגנונים של האוניברסיטה, אלא שראשי ההוצאה היו גם מראשי האוניברסיטה (מאגנס, 1979).⁷³ שאלת הקשר של ההוצאה לאוניברסיטה תלויה את פעולת ההוצאה לאורך השנים. מייסדי ההוצאה קבעו לה ארבע מטרות עיקריות:

- א. מילוי צרכי ההוראה, המחקר והמדע שבאוניברסיטה.
- ב. הרחבת חכמת ישראל וספרות המדע הכללי בעברית.
- ג. הוצאה לאור של כתבים, פירות מחקריהם של מורי האוניברסיטה ושל מלומדים אחרים.
- ד. פרסום כל מה שעשוי להביא תועלת למדע ולחכמה האנושית בכלל, ולחקר היהדות בפרט.

עד לשנים האחרונות לא השתנה הרבה בדרכי פעולתה של ההוצאה, כפי שנוסחו בידי מייסדיה. כך נכתב בסעיף החמישי של פרוטוקול האספה הכללית הראשונה של ההוצאה: "כל ספר שיוצק להוצאה לאור יובא ראשונה לפני הועדה העורכת והיא תתן את דעתה על הדבר לפני כל החברים באספה. כל ספר צריך לעבור על-ידי שני קוראים שאת שמותיהם אין לפרסם. אם שני הקוראים מסכימים, מביאים את ההצעה ישר לפני חבריה והם מחליטים ברוב שלושה רבעים עם שמירת זכות הוטו לבעלי מניות ההנהלה. אם שני הקוראים אינם מסכימים ויש צורך להזמין

⁷³ ראו: הוצאת הספרים ע"ש מאגנס (1979). **קטלוג שנת היובל**, תרפ"ט-תשל"ט. ירושלים: מאגנס. וכן ראו פרוטוקול האספה הכללית הראשונה, 16/10/29. ארכיון מאגנס, בית ההוצאה בגבעת רם.

קורא שלישי תצביע הועדה העורכת ברוב של שלושה רבעים לפני שמביאים את ההצעה לפני חברי הועדה" (פרוטוקול האספה הכללית הראשונה, 16/10/29). כללים נוספים שנוסחו ועמדו לשנים הם: "קובעים את הכלל, שאין לוועדה העורכת לדון על ספר אלא אם כן הוא לפניו בשלמותו", "קובעים את הכלל שאין החברה נותנת שכר סופרים, בכל אופן לא לפני שתכסנה כל ההוצאות של החברה על הוצאת הספר הנדון.... קובעים את הכלל, שאין לדון בתמיכה לשם גמר ספר אלא אם כן המחבר עושה את העבודה ע"פ הזמנת החברה ובקשתה" (פרוטוקול האספה הראשונה, שם). מכל אלה עולה דמותה של הוצאה, המבקשת להיות שמרנית בדרכי התנהלותה ולקיים את ארשת הכבוד, הראויה להוצאה אקדמית רצינית, מתוך אליטיזם תרבותי הפונה לקהל מצומצם של יודעי ח"ן. כך, לדוגמה, בין הספרים הראשונים שראו אור על-ידה היו מגדיר לצמחיית א"י ומילון בוטני לצד "אוצר הגאונים" וקונקורדנציה לתוספתא. כשציננה ההוצאה יובל להיווסדה (1979) עמדו ברשימת הספרים שהוציאה כאלף כותרים במגוון תחומים ועיקרם מדעי היהדות.

אופן ניהול ההוצאה

כבר בישיבות המערכת הראשונות הציע פרופסור קלוזנר לפטור מקריינים (קרי, קוראים או לקטורים) "פרופסורים ודוצנטים (מרצים) המגישים לפרסה [לדפוס בהוצאה] ספרים במקצועם". אחרי ויכוח מתקבלת ההחלטה דלקמן: "במקרה שהוגש ספר על-ידי פרופסור או מרצה באוניברסיטה העברית במקצוע שלו, ובמקרה שאין קריינים, הרשות בידי הועדה העורכת למסור את כתב היד לא למומחים במוכן הצר של המלה אם לקריינים מן האוניברסיטה, אשר ישפטו את כתב היד מנקודת מבט יותר כללית" (פרוטוקול ישיבת החברה מיום ה-22.12.29).

הצעות מסוג זה הועלו גם בתקופות מאוחרות יותר, כפי שהעיד מנכ"ל ההוצאה עד שנת 2016, חי צבר. אחת מהן הייתה, שכל מי שהגיע לדרגת פרופסור מן המניין יוכל להוציא את ספרו ללא שיפוט המערכת, זאת מכיוון שאין להעלות על הדעת שמי שהגיע לדרגה זו יפרסם דבר שאינו ראוי. המערכת עמדה על קיום כללי הפרוטוקול והתנגדה להצעה. כיום דורשת ההוצאה שהספרים יעברו תהליך של שיפוט. ספר חדש שנקלט בהוצאה נמסר לוועדה אקדמית, שממנה שופטים לכתב היד. כידוע, זהות השופטים קובעת במקרים רבים את גורל כתב היד בטריטוריה קטנה, בה שוררים מתחים אישיים ומקצועיים.

מאגנס אושרה כחברה בתקופת המנדט הבריטי ובמדינת ישראל, ב-1950, היא אושרה מחדש כחברה פרטית, לפי פקודת החברות. ב"תקנות ההתאגדות של הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית בירושלים" נרשם, כי "הון החברה הנו 1,000 ל"י המחולק ל-1,000 מניות רגילות". התקנות הארוכות קושרות את ראשי האוניברסיטה אל ההוצאה: "מספר המנהלים יהיה לא פחות משבעה ולא יותר מתשעה ויהיה מורכב מהאנשים הבאים" וכניהם: נשיא האוניברסיטה העברית... ב. רקטור האוניברסיטה העברית. ג. שלושה חברי סנט שיבחרו על-ידי הסינט. ד. שני חברי הוועד הפועל".⁷⁴ מחויבות האוניברסיטה להוצאת מאגנס מופיעה בהערה ב' לדו"חות הכספיים, שהכין ל"מאגנס" משרד רואי החשבון קסלמן וקסלמן בשנת 1971: "בהתאם להסכם עם האוניברסיטה העברית בירושלים, תכסה האוניברסיטה, מדי שנה, בדרך של מענק, את עודף ההוצאות על ההכנסות של החברה. כן תעמיד האוניברסיטה לרשות החברה הלוואות למימון ההון החוזר הדרוש לה."⁷⁵ בדרך כלל, מאזן ההוצאה היה בחובה.

⁷⁴ וראו בהרחבה בתקנות מחודש שבט, תש"י (1950): תקנות ההתאגדות של הוצאת הספרים ע"ש י"ל מאגנס האוניברסיטה העברית בירושלים, ארכיון ההוצאה.

⁷⁵ משרד קסלמן וקסלמן נקבע מראשית ההוצאה כמשרד רואי החשבון. בכל הדו"חות השנתיים מאשרים הנוכחים מחדש את הבחירה במשרד זה. קסלמן וקסלמן (1971). דין

כבר מראשיתה התקשתה ההוצאה לשווק את מרכולתה. כך נכתב בפרוטוקול האספה השנתית השניה (דצמבר 1930): "המזכיר מוסר: מצב המכירה קשה. מוריה אינה יכולה יותר לטפל במכירה. מוכרי ספרים יהודים בחו"ל (ביחוד בפולניה ורומניה) אינם משלמים עבור ספרים; יש צורך והכרח לטפל במכירה על ידי משרד החברה ולבוא בקש עם הקונים; יש לפרסם פרוספקטים ולשלוח חוברות לדוגמה; להתקשר עם הקונים ע"י 'דורשי האוניברסיטה' לארצותיהם, על-ידי ידידי האוניברסיטה בארץ ובחו"ל, ולבסס בהמשך הזמן את המכירה על-ידי המשרד".

אומדן לגודל ההפסדים אפשר ללמוד מן המאזנים, שהגישו קסלמן וקסלמן בשנים 1970–1972. בשנת 1969/70 היה עודף ההוצאות על ההכנסות כ-110 אלף לירות: סך ההכנסות היה 262 אלף לירות וסך כל ההוצאות של לאותה שנה היה 372 אלף לירות, קרי, ההוצאה חרגה בלמעלה מ-40 אחוז מעבר להכנסותיה. בשנה שלאחר מכן, עם עלייה בהכנסות והקטנת ההוצאות, ירדה החריגה ל-15 אחוז. בשני המקרים, האוניברסיטה כיסתה את כל הגירעון.

פרויקטים חשובים וארוכי טווח: "תרכיץ" וספרי מופת פילוסופיים

"תרכיץ" הוא מכתבי-העת המרכזיים בתחום מדעי היהדות והופעתו נמשכת ברציפות מהיווסדו ועד לימינו אנו. הוא הוקם על-ידי המכון למדעי היהדות ועבר לידי 'מאגנס' עוד לפני צאת הפרסום הראשון שלו. מהלך העניינים – מדוע בוצעה ההעברה ומי יזם אותה – אינו ברור. מכל מקום, העניין נדון באספה הראשונה של מערכת הוצאת מאגנס, שהתקיימה בהר הצופים ב-16 לאוקטובר 1929. פרוטוקול האספה נכתב בנוכחות "פרופ' קליגלר, ד"ר ה. ברגמן, פרופ' ח.י. רות והמזכיר ש. גינצברג". מכיוון שההוצאה הייתה ישות נפרדת מן האוניברסיטה היא הוצרכה לקנות את כתב-העת מהאוניברסיטה תמורת 212 לירות ו-805 מיל (מחיר ספר

וחשבון המבקרים לבעלי המניות של הוצאת הספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

באותה העת היה כ-200–250 מיל). הגליון הראשון של "תרביץ" התפרסם על-ידי ההוצאה בשנת 1930. מאז הוא מופיע ארבע פעמים בשנה. עורכו הראשון היה יעקב נחום אפשטיין. מאות המאמרים שנאספו בקפידה, שנבחנו בכלים אקדמיים ביקורתיים ונוקשים ושראו אור ב"תרביץ" לאורך השנים, הם אחד ההישגים המשמעותיים ביותר של ההוצאה. במקביל נוסד הרבעון "קריית ספר", שיהיה דו"ח בית הספרים הלאומי ("הספרייה הלאומית").

הישג ארוך-שנים נוסף של 'מאגנס' הוא מפעל התרגום של ספרי מופת פילוסופיים. מפעל זה החל בחוג לפילוסופיה של האוניברסיטה עוד לפני ייסוד בית ההוצאה והוא היה אחד היסודות להקמתו. ספרוני התרגום הצנועים למראה ולמחיר היו מטרה בפני עצמה למקמי החוג לפילוסופיה באוניברסיטה העברית, חיים יהודה רות ושמואל הוגו ברגמן. "עוד בטרם הגיע לפלסטטינה הכיר רות בבעיה המעשית של יצירת הקשר הישיר בין הסטודנטים לבין הפילוסופים הגדולים. להוציא את שפינוזה, כמעט אף אחד מהפילוסופים – היוונים, המודרניים או בני הזמן – לא תורגם לעברית, ולכן ראה רות בתרגום של יצירות המופת את אחד התפקידים העיקריים של החוג" (גורדון ומוצקין, 2005: 190).⁷⁶

המשאבים המצומצמים, שעמדו לרשות החוג לפילוסופיה, לא איפשרו העסקת מתרגמים ועורכים מקצועיים והתרגומים נעשו כחלק מלימודי הפילוסופיה בסמינריון, בידי המרצים והסטודנטים יחדיו, בעודם נאבקים עם העדר מונחים מתאימים בעברית. "בתחילה הטקסטים שוכפלו, נקראו, תוקנו ונקראו מחדש עד שהנוכחים חשו שהתרגומים מתקבלים על הדעת. רק לאחר שלב זה הם הודפסו ונמכרו כספרי לימוד בלתי כרוכים במחיר נמוך של 75–100 מיל (30–40 סנט). בדרך זו תרם רות לכינון הוצאת הספרים שהפכה ברבות הימים להוצאת מאגנס, שימש בה כעורך במהלך תקופה מסוימת וכיו"ר הוועד המנהל

⁷⁶ להרחבה ראו: גורדון, נ. ומוצקין, ג. (2005). פילוסופיה ובניית אומה: בין אוניברסליות לפרטיקולריות. בתוך: לבסקי, ח. (עורכת). תולדות האוניברסיטה העברית, כרך ב'. ירושלים: מאגנס. עמ' 190.

שלה. סדרת 'ספרי מופת פילוסופים' של הוצאת מאגנס היא תוצר של יזמתו וחריצותו" (גורדון ומוצקין, 2005: 191-192).

בסדרה זו יצאו כשישים ספרים לאורך השנים, המחזיקים תרגומים מכתביהם של כל הפילוסופים המרכזיים, מיוון העתיקה ועד העת החדשה, כגון אריסטו, יום, לוק, דקארט וקאנט. כל ספרי הפילוסופיה שראו אור ב'מאגנס' – בסדרה ומחוץ לה – מונים עשרות רבות של כותרים. הישג זה בולט מול חסרון הכיס. בדיון באספה השנתית בשנת 1937 קבלו חברי הנהלת ההוצאה על ההקצאה מטעם האוניברסיטה וטענו, כי לנוכח התקציב שהנהלת האוניברסיטה מקציבה להוצאה מזה שנים, [זו] איזה יכולה להרחיב את פעולותיה, ולמעשה תקציב זה מאפשר רק את הוצאת הרבעונים "תרביץ" ו"קריית ספר" וטקסט פילוסופי אחד. בהמשך נדונו פעולות ההוצאה והתוכניות שיש לבצען. המובאות דלהלן מן הדיון מציגות את הדילמות: פרופ' רות העיר שאין הוא "יכול לכסות מכיסו את הוצאת הטקסטים הפילוסופים ומשום כך הפסיק את הוצאתם", ופרופ' קלוזנר אמר: "הכרחי הוא להרחיב את פעולות ההוצאה...." פרופ' אפשטיין: "הוצאת הטקסטים היא מפעל חשוב עד מאוד. בשורה ראשונה בשביל התלמידים והכרחי הוא להמשיך בהוצאתם ע"י כספים של האוניברסיטה". פרופ' רות הוסיף: "כמו שהנהלת האוניברסיטה דואגת למעבדות בשביל מדעי הטבע כך היא צריכה לדאוג לספרים במדעי הרוח.... אם המצב בפרסה [בהוצאה] לא ישתנה, צריכים כל חברי הפרסה להתפטר." (גורדון ומוצקין, 2005: 191-192).

מבנה האחזקה והשינויים

לאחר מותו של יהודה לייב מאגנס בשנת 1948 שינתה "הוצאת הספרים שליד האוניברסיטה העברית" את שמה ונקראה על שם נשיאה הראשון של האוניברסיטה, שהיה בין יוזמי הקמת האוניברסיטה והקמת בית ההוצאה: "הוצאת ספרים על-שם י"ל מאגנס"; אך היה זה שינוי בשם ההוצאה בלבד ולא בדפוסי פעולה. דפוסים אלה היו נתונים במבנה הארגוני של ההוצאה. כאמור, 'מאגנס' קמה כחברה, שמחזיקי המניות בה הם ראשי וראשי האוניברסיטה, הווה

אומר, חלק מבעלי המניות שלה החזיקו בהן מתוקף תפקידי הניהול באוניברסיטה. כך נוצרו מצב משפטי מסובך בנוגע לשאלות: מה עושים עם מנייה של אדם שעזב את תפקידו באוניברסיטה והחזיק במניה אקס-אופיציו? ומה עושים במקרה של פטירת בעל מנייה? אמנם, באספה של שנת 1935 הוחזרה לחברה המנייה של ח"נ ביאליק, שנפטר שנה קודם לכן, אך לא כן היה בכל מקרה ומקרה. בהקשר זה עלתה שוב ושוב בדיוני המערכת וההנהלה שאלת היחס בין ההוצאה להאוניברסיטה. היו שביקשו להכניסה לתוך האוניברסיטה והיו שגרסו כי עליה להיות חברה עצמאית.

באפריל 1977 החליטה האוניברסיטה על הפיכת הוצאת הספרים ע"ש מאגנס לחברת מניות בע"מ בבעלות האוניברסיטה. בישיבת ועדת הקבע של האוניברסיטה התקבלה ההחלטה, שההוצאה "תרכז תחת כנפיה את פרסומי כל היחידות השונות שהפכו במרוצת השנים להוצאות לאור" קטנות בפני עצמן". כמו כן נקבע מחדש העקרון, שעל-פיו פעלה ההוצאה בשתי זרועות: הוועדה האקדמית, שבראשה עמד באותה עת ההיסטוריון חיים בינארט, והוועדה למינהל וכספים, והשתיים היו כפופות לדירקטוריון בראשות נשיא האוניברסיטה ובניצוח בפועל של המנכ"ל, בן-ציון יהושע, שהחליף באותה עת את חיים תורן. הוועדה האקדמית הייתה אחראית על האיכות המדעית של כתב היד; לאור שיפוט של מומחים היא החליטה אם כתב היד ראוי לפרסום, אינו ראוי, או שהוא ראוי לפרסום בשינויים קלים, או מהותיים. הוועדה למינהל הייתה אחראית על ביצוע החלטות הזרוע האקדמית, על הצד הכלכלי ועל הפרסום. הוועדות מייצגות את שני אברי המשואה המו"לית הרגילה – המערכת מול ההנהלה. כדברי מנכ"ל ההוצאה הנוכחי, חי צבר, "הוועדה האקדמית נמנעה במפגיע לשקול אם לספר יש סיכוי לכסות את העלויות שלו, אלא רק אם הוא בעל איכות אקדמית", ואילו הדירקטוריון והוועדה למינהל ראו חובה לעצמם להוציא את ההחלטות לפועל. במקרים של נושאים איזוטריים, המיועדים לקהל מצומצם בלבד, ביקשה הוועדה למנהל תמיכה כספית מהמחבר, או מקרנות. אלא שכיום, גם הוועדות האקדמיות כוללות את השיקולים הכלכליים בהחלטותיהן על פרסום כתבי היד ובודקות את

התאמתו לקהלים נרחבים יותר מהמעגל המצומצם של חוקרי התחום שבנדון, והתאמה זו נערכת גם במשלב הלשוני.

בשנת 2004 חל שינוי נוסף במעמדה של 'מאגנס': היא עברה, למעשה, תהליך הפרטה, שבעקבותיו היא מתקיימת מהכנסותיה בלבד; האוניברסיטה פטורה מכל התחייבות כלכלית להוצאה. בתוך כך, הוועדה האקדמית הפכה לוועדה מייעצת, שחבריה אינם קוראים את כל כתבי היד המגיעים להוצאה, אלא רק כתבי יד אקדמיים מובהקים.⁷⁷ ועדת המינהל בוטלה ובמקומה בא המנכ"ל, שעליו להעריך נכונה את השיקולים הכלכליים הכרוכים בהוצאת הספר. שינויים אלו, ברוח הזמן, הפכו את המו"ל האקדמי, השוכן במגדל השן האוניברסיטאי, לחברה מסחרית לכל דבר.

הואיל ו'מאגנס' נחשבת הוצאה יוקרתית, שפרסום על-ידה נמנה ברשימת הפרסומים המזכים בקידום באקדמיה, ממשיכים כתבי היד לזרום אל ההוצאה. ברגע אקראי, בנובמבר 2005, נספרו על מדף כתבי היד, הממתינים לשיפוט, כארבעים כתבי יד, כולם פרי מחקר – עבודות דוקטור או עבודות של חוקרים מנוסים יותר. רק כעשרים אחוז מהם עתידים היו לראות אור בהוצאה. הנטייה כיום היא להוציא לאור עבודות דוקטור מעובדות לספר רק במקרים שבהם יתרום הספר תרומה משמעותית להרחבת קהל היעד – ציבור הקוראים המעוניינים בתחום שהפרסום עוסק בו. אם לאו, כך גורסים בהוצאה, תישאר עבודת הדוקטור נגישה בספריות לציבור החוקרים והמתעניינים.

נראה אפוא, שההוצאה נאלצת ללכת בשני נתיבים מקבילים: מחקרים – בתחומי מדעי הרוח והחברה בעיקר – הפונים לחוקרים ולמומחים מצד אחד, וספרים המיועדים גם לציבור רחב מצד שני.

⁷⁷ דברים אלה מבוססים על ראיון עם מנכ"ל ההוצאה מראשית שנות האלפים, חי צבר, ועם מי שמילא תפקיד זה במשך שנים ארוכות קודם לכן, דן בנוביץ. הראיון התקיים בבית "מאגנס", גבעת רם, בנובמבר 2005.

ספרים חשובים והנסיון להגיע אל השוק הרחב

ביובל החמישים ל'מאגנס' (1979) חגגה ההוצאה את השגייה:

בחנויות הספרים בקהיר, רבת עמון ובירות ערב האחרות נמכר בימים אלה המילון העברי-עברי מאת דוד איילון ופסח שנער, שראה אור בהוצאת הספרים ע"ש י"ל מאגנס באוניברסיטה העברית. אותם סוחרים, תושבי הגדה, שביצעו פעולת ייצוא זו, דאגו גם למכירתו של הספר 'סופרים והוגים מצריים על המטרות הלאומיות' מאת שמעון שמיר ומתי פלד – פרסום של מכון המחקר ע"ש טרומן, שראה אור בהוצאת מאגנס.... בחלקים אחרים של העולם קוראים את ספרי הוצאת מאגנס בלשונות כמו פורטוגזית, רוסית, אנגלית, גרמנית ועוד. ספרי הפרשנות למקרא של קאסוטו, במהדורתם האנגלית, הפכו לספרי חובה בכמה מוסדות תיאולוגיים נוצריים בעולם. ספרו של א"א אורבך, "חז"ל: פרקי אמונות ודעות", נפוץ בעולם הנוצרי כספר יסוד ללימוד הנושא והוא הדין לגבי פרסומים רבים אחרים בנושאים מדעיים ויהודיים" (מאגנס, 1979).

אלא שמאז הרשימה הקצרה הזו – המילון לערבית של איילון ושנער, 'סופרים והוגים מצריים', ספרי קאסוטו, 'פרקי אמונות ודעות' – מעטים מאוד מספרי ההוצאה פרצו לשוק ונעשו רבי מכר. בשוק התחרותי, שבו פועלות הוצאות מסחריות המבקשות להתהדר גם בספרים אקדמיים טובים, חוקרים בכירים באוניברסיטה העברית מבכרים את ההוצאות המסוגלות לספק לספריהם שיווק ויחסי ציבור.

דן בנוביץ, המנכ"ל הקודם של ההוצאה, וחי צבר, המנכ"ל הנוכחי, הביעו תסכול מן המגמה: "את הספרים הטובים, הפונים לקהלים משכילים רחבים, החוקרים הבכירים באוניברסיטה העברית מפרסמים בהוצאות מסחריות ואלינו יביאו את אלו שלא יצליחו שם. נוצרת תחושה, שהם מביאים את הדברים שלהם כשהם זקוקים לקידום האקדמי שלהם ומרגע שהם קיבלו את הקידום הזה, הם הולכים להוצאות אחרות. פעם הייתה הצעה, שמרצים באוניברסיטה צריכים להציע את הספר קודם כל להוצאת מאגנס, אבל דן פטנקין, מקים החוג לכלכלה

ואבי השוק החופשי בישראל, דחה את ההצעה וזו נפלה. אנחנו רוצים לשנות את המגמה. אנחנו רוצים שיבוא אלינו מכיוון שאנו לא נופלים מהאחרים בתחום המסחרי”.

שיחות עם מרצים באוניברסיטה מאשרת את דבריהם. הם רואים את ‘מאגנס’ בתדמיתה הישנה – הוצאה שמרנית, איטית, שאינה עושה רבות לקידום הספר משיצא לאור. כך, לדוגמא, הספר “לא כך כתוב בתנ”ך” של יאיר זקוביץ ואביגדור שנאן, פרופסורים בחוגים למקרא ולספרות עברית באוניברסיטה העברית. הם בחרו להדפיס אותו בהוצאת ידיעות אחרונות דווקא. השניים הוציאו ספרים שלהם על-ידי ‘מאגנס’ (למשל, “חיי שמשון” ופירוש ל”שיר השירים” מאת זקוביץ), אך כשכתבו ספר פופולארי, שהנו נכס לכל מו”ל, בחרו בהוצאה המסחרית, שעשתה את הספר רב מכר ומכרה למעלה מ-15 אלף עותקים שלו.

‘מאגנס’ עוברת שינוי בהתאם למצב-העניינים הזה, כפי שמעידים עיצוב הספרים האחרונים שהוציאה ופעולות הפרסום והשיווק הנוכחיות (שיווק מאסיבי באמצעות הדואר האלקטרוני, יחסי ציבור ו”מבצעים” חדשות לבקרים). עם זאת נראה, שההוצאה מתקשה עדיין בבניית תדמית חדשה, שתחדור, בראש ובראשונה, אל קהל הכותבים והקוראים הראשון שלה: הקהילה האקדמית בארץ. כך אמר מנכ”ל ההוצאה: “אני לא יכול להתכחש לתדמית. אנו מנסים להתנער ממנה. היא עושה שירות רע לא רק להוצאה אלא גם למי שכותב. אומרים לי כותבים: ‘למה לא ראיתי ביקורת על הספר שלי במוסף “ספרים” של עיתון “הארץ”?’ איך אני יכול להגיד לו שזה לא מעניין את העורך, ש[הוא, המחבר] צריך לעניין את הקוראים שלו? אתה רוצה שהילד ילך והוא נקבר! צריך לזכור, שבניגוד להוצאה שוקן, שמוציאה גם ספרות יפה, אנחנו מוצאים רק ספרות מחקר. [...] אנחנו צריכים לשנות את הספרים מבחינה חיצונית וגם פנימית. זה לא צריך להיות כתוב לשופטי דוקטורט עם הערת שולים ומנואָלים. עכשיו, לדוגמה, חידשנו את אתר האינטרנט שלנו” (בראיון עמו).

ההוצאה בראי עצמה: הנחיות להגשת כתב-יד להוצאת הספרים

על מו"לות אקדמית בכלל ועל הוצאת מאגנס בפרט, אפשר ללמוד רבות מעיון בהנחיות להגשת כתב יד להוצאת הספרים (הנתונות באתר האינטרנט של ההוצאה). הנחיות אלו מעידות עד כמה נעשה הצד הכלכלי משמעותי בהוצאה האקדמית. כיוון שהן מאירות עיניים הן מובאות באריכות (הדגשות שלי, מ.ג.):

הוצאות ספרים מתקיימות כמערכות כלכליות, שאין בהן חלוקה חדה בין "הטוב ביותר" ו"הרע ביותר". לכל הוצאה ייחוד משלה, ולכן ייתכן שכתבתם מחקר מעולה, למשל, בפילוסופיה יוונית עתיקה, אבל הוא לא יצא לאור בהוצאה המתמחה בפרסום פרוזה ושירה. כאשר חיבור מוצא את מקומו הנכון הרעיונות המופיעים בו פורחים, הן המחבר והן הוצאת הספרים רואים בו ברכה.

לפיכך, עוד לפני שאתם מגישים הצעה להוצאה לאור של ספר להוצאת מאגנס (או לכל הוצאה אחרת), אנא בדקו: מי הוציא לאחרונה ספרים בנושא שלכם שאתם מתפעלים מהם במיוחד? באיזה אתרי אינטרנט של בתי הוצאה לאור מובאים ספרים בתחום, הדומים לספר שאתם רוצים לכתוב? איזה מוציאים לאור יפיצו את ספרכם בצורה המיטבית לקהל או לקהלי היעד שלכם? רשימה קצרה וממוקדת של הוצאות ספרים המתאימות למטרותיכם תחסוך לכם זמן וכסף.

הוצאת מאגנס, הוצאת הספרים האקדמית המובילה בישראל, מוציאה לאור ספרים מדעיים וספרי עיון לקורא המשכיל הכללי בהיסטוריה, פילוסופיה, ספרות, יהדות, אמנות, משפטים, כלכלה, מנהל עסקים, מדיניות ציבורית, מדעי הטבע, היסטוריה של המדע, פסיכולוגיה וחינוך, וכן ספרי עזר בכל הנושאים הללו. מרבית הספרים מופיעים רק בעברית, ואת זכויות התרגום קונים ממוציאים לאור בחו"ל. אין ההוצאה מוציאה לאור ספרי פרוזה ושירה, ספרי דת, ספרי בישול, ספרי הדרכה, ספרי ילדים, ספרי אמנות, אלבומים, ספרי יובל, ספרי חג ומועד, דברי כנסים, מחקרים לא ערוכים ואוטוביוגרפיות.

מה צריכה ההצעה לכלול?

על ההצעה לפרוס בפני עורכי ההוצאה ואנשי השיווק שלה – אשר מרביתם אינם מומחים בתחומכם – תמונה ברורה ומפורטת של תוכן ספרכם. עליכם להסביר לאנשי המערכת מדוע אתם כותבים את הספר המסוים הזה בעת הזאת דווקא – בקריירה האישית שלכם, וחשוב מזה, בהתפתחות תחום עיסוקכם • אילו סוגיות הספר יאיר? • אילו בעיות הוא יפתור? • אילו עמימות הוא יבהיר? • מהם החידושים שבמחקרכם? • מה נשתנה הספר הזה מכל הספרים? • ולפיכך: למה הספר חשוב? למי הוא חשוב?

קהלי יעד אפשריים שונים זה מזה ממש כמו המוציאים לאור.

האם ספרכם נועד למומחים בתחומכם? האם הוא נועד למומחים בנושא ספציפי של תחום רחב יותר? האם הוא נועד לסטודנטים, ואם כן, באיזה שלב בלימודיהם? האם זה ספר 'מסחרי' – שנועד לקהל קוראים כללי, ללא ידע עמוק בתחומכם? ...

שיווק: ציינו בפירוט מיהם קהלי היעד של ספרכם, והימנעו מביטויים כלליים כגון 'הקהל המשכיל'. ספקו רשימה של מובילי דעה בתחום; עיתונים מקצועיים שבהם יהיה ראוי לפרסם את ספרכם; רשימה של אנשים שיתאימו לכתובת ביקורת על ספרכם. את הצעתכם יקראו יושב הראש והחברים במועצה המדעית של הוצאת מאגנס. הם עשויים לדחות את כתב היד המוצע. הם עשויים לבקש מכם לספק להם מידע נוסף. הם עשויים להתייעץ עם קוראים-מעריכים חיצוניים, אשר לבטח יתייעצו עם גורמים נוספים ועם חברי ההנהלה בטרם יקבלו כל החלטה רשמית. **אנא זכרו שאת הצעתכם יקראו לא רק עורכים אלא גם מומחים בייצור ובשיווק, ותצטרכו לענות על שאלותיהם אף בתחומים אלה.** אנו נאשר את קבלת הצעתכם ונודיע לכם בכתב על כל החלטה בעניינה.

בהוצאה הדגישו שאם קהל היעד של הספר קטן משלושת אלפים קונים פוטנציאליים, הסיכויים להוצאת הספר קטנים ללא תמיכת מוסד אקדמי, או

המחבר עצמו. בהקשר זה יש לציין את הפער, שישנו בדרך כלל, בין הערכות של מחברים את סיכויי ההצלחה שלהם לבין מספר הספרים שנמכרת בפועל. חי צבר: "כל חוקר חושב שהספר שלו פורץ דרך ואי אפשר יהיה בלעדיו. למעשה, מרבית המחברים לא היו רואים אור אם לא היה גוף באוניברסיטה שמממן אותם בחלקם או מאלף ועד תו". כמו בהוצאות אקדמיות אחרות, עיון מדוקדק באתר ובדרישות שמציבה ההוצאה בפני המבקשים להביא כתבי יד לדפוס – ובכללן עמידה על כללי הכתיב, הניסוח והעיצוב עד לרמה של כותרות ופסקאות – מראה עד כמה הפכה המו"לות האקדמית למדפיסה גרידא בעבור גופים ובעבור יחידים באקדמיה, המוכנים לשאת בעול הכלכלי של ההפקה.

מגמות במו"לות האוניברסיטאית בישראל

בעשורים האחרונים, האקדמאים בישראל – ובעיקר הבכירים שבהם, אשר הגיעו לשיא הקידום – נזקקים פחות ופחות לפרסם על-ידי האוניברסיטאות בארץ, שכן שפרסום אקדמי בזירה הבינלאומית – קרי, באנגלית – נחשב יותר מפרסום בעברית. בשפה זו יעדיפו הם, כאמור, לפרסם בהוצאה מסחרית, שתפעל לקידום הספר שלהם ולשיווקו (ואולי אף תישא בהוצאות הפקתו). לכן, המגמה הנוכחית של הוצאת 'מאגנס', שתוארנו זה עתה, מקובלת כעת בבתי ההוצאה של שאר האוניברסיטאות בארץ. כך כותב מנהל בית ההוצאה של אוניברסיטת ת"א, פרופ' אביעד קליינברג, באתר האינטרנט של ההוצאה:

ההוצאה לאור של אוניברסיטת תל-אביב פותחת את שעריה בפני כל מה שמעורר מחשבה ודיון, כל מה שמבטא את המיטב שבהגות האנושית, כל מה שמכבד את קהל הקוראים אוהבי הספר ושוחרי הדעת. אנו מבקשים לסייע ביצירתו ובחזוקו של מקום מפגש שבו יצרני התרבות וצרכניה יוכלו לנהל רב-שיח. כאשר המקום הזה, רשות הרבים התרבותית, מתערער, נוצר נתק בין המלומדים לחברה, נתק המדלדל את חיותן של שתי הקבוצות. ייסוד הוצאת הספרים של אוניברסיטת תל-אביב הוא ביטוי לדאגה ולסולידריות חברתית, לרצונה של

שער רביעי: שנות ה-30 והלאה

האוניברסיטה לחבר את מה שנפרם בתרבות הישראלית, לגשר על
פערים, לפתוח ולהיפתח.

מעבר להצהרת הכוונת היפה, האוניברסיטאות שואלות בשעת משבר זו לא רק
מהו "המיטב שבהגות האנושית" ואיזו תרומה יתרום הספר שהוציאו למדף ספרי
המחקר, אלא גם כיצד אפשר להפיץ את הספר לקהל המשכיל ולהפיק ממנו רווח
כספי.

מעניין לציין שיתופי פעולה בין השוק הפרטי להוצאות אוניברסיטאיות. כך, לדוגמה, אוניברסיטת חיפה פרסמה ספרים מעטים יחסית מתחילת דרכה בראשית שנות ה-80 ועד שנת 1996 ומאז התגבר הזרם מכוחו של חיבור בין ההוצאה להוצאות מן השוק הפרטי, כ"זמורה ביתן" וכהוצאה החיפאית "פרדס". דוגמא אחרת היא סדרת "מסה קריטית" של מכון "הקשרים" באוניברסיטת בן-גוריון, ששיתפה פעולה עם הוצאת "כתר" ואחר כך עם "כנרת-זב"מ", זאת בעקבות מעברו של החוקר והעורך יגאל שוורץ מההוצאה הראשונה לאחרונה.⁷⁸

עניין נוסף הוא הוצאה לאור של ספרים לקהל הסטודנטים. בתחום זה מתמחה האוניברסיטה הפתוחה, מכיוון ששיטת הלימוד בה מבוססת על לימוד עצמי בידי הסטודנט. לשם כך מפתחת האוניברסיטה ספרי לימוד לקורסים בתחומים שבהם היא מעניקה תארים. בחנות ההוצאה בבית האוניברסיטה הפתוחה ברעננה ובאתר המקוון אפשר למצוא כאלף וחמש-מאות כותרים, שפותחו רובם ככולם כחומר לימוד בעבור הקורסים של האוניברסיטה.

⁷⁸ בהקשר זה נציין את הוצאת "מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות" בשדה בוקר ואת ההוצאה לאור של אוניברסיטת בר-אילן.

מוסד ביאליק⁷⁹

בשנת 1934 נפטר חיים נחמן ביאליק. ברור היה, כי יש להנציח את זכרו במפעל תרבותי-חינוכי. ביאליק עצמו הטעים בשיחותיו עם בן-גוריון את חשיבותה של הוצאת ספרים, שתיקח על עצמה את העבודה ההכרחית לקיומה ולקידומה של תרבות יהודית לאומית ממלכתית בארץ ישראל. נחום סוקולוב, נשיא ההסתדרות הציונית דאז, נחלץ לרתום למטרה זו את ההסתדרות הציונית, שהואשמה בהזנחת התרבות והספרות העברית. הוא טען בתקיפות, שעידוד הספרות העברית הוא מחובתה של התנועה הציונית: "עובדה היא שהספרות העברית היא בת חורגת להסתדרות הציונית. נוכיח שאנו מתחילים להתעניין בספרות היהודית וסופריה" (צור, 1985: ג').⁸⁰ יש להדגיש כי דברים אלו נאמרים טרם הקמת הוצאות הפועלים: "הקבוץ המאוחד", "ספריית פועלים" ו"עם עובד".

הרעיון להקים קרן לתרבות, על-שמו של ביאליק, ירד מן הפרק, מפני שהיה בקרן כדי להתחרות, בגיוס תרומות, בשתי קרנות אחרות של ההסתדרות – קרן היסוד והקרן הקיימת לישראל. על כן הוחלט להקים מוסד, שיפעל לקידום התרבות, הספרות, הלשון, המדע והאמנות. בשנה שלאחר פטירתו של ביאליק הקציבה ההסתדרות הציונית כחמשת אלפים לא"י ומינתה חבר נאמנים, שהורכב מנציגי הנהלת הסוכנות, ועד הלשון, אגודת הסופרים, קרן היסוד, הוועד הלאומי והאוניברסיטה העברית. צריך לזכור כי מעט מאוד כסף (אך הרבה מאוד רטוריקה) השקיעה ההסתדרות הציונית בפרויקטים תרבותיים. בן-גוריון עמד על כך בטקס הענקת פרסי ביאליק של המוסד בשנת 1936:

ואולי יש לתמוה על הדבר – זוהי המסיבה הראשונה שבה נפגשים שליחי התנועה הציונים עם שליחי הספרות העברית. כמעט לא יאומן: קרוב לארבעים שנה קיימת התנועה הציונית המדינית והסתדרותה – ויש לשאול: אם היתה באה לעולם ואם היתה מתקיימת אלמלא הספרות העברית?

⁷⁹ תודה לדנייה עמיחי-מיכלין על הסיוע בתחקיר ולנורית גלעדי על שיתוף הפעולה.
⁸⁰ ראו בהרחבה בדברים שכתב מנכ"ל מוסד ביאליק לשעבר, יעקב צור: צור, י. (1985). מוסד ביאליק – קטלוג היובל, ירושלים: מוסד ביאליק. עמ' ג.

ובהמשך דבריו: "העזרה אשר נתנה ההסתדרות הציונית עד עכשיו היא קטנה ודלה – ואולי יותר מאשר היא עזרה ממשית היא משמשת רק סמל. סמל לקשר הפנימי והאורגני שבין המפעל ההתיישבותי ובין המפעל התרבותי והספרותי. וסמל יותר נאה והולם לא יכול היה להיות מהסמל הנושא עליו את שמו של ביאליק". (בן-גוריון, 1936: 43-44)⁸¹

ה"סמל" הפך לישות גשמית עם הקמת בית ההוצאה "מוסד ביאליק" ב-1936 כמחלקה בתוך ההסתדרות הציונית. בישיבה הראשונה של הנהלת המוסד השתתפו דוד בן-גוריון, המשורר יעקב פיכמן, יצחק גרינבוים, איש הסוכנות היהודית, נפתלי הרץ טור-סיני, נשיא האקדמיה ללשון עברית, ולייב יפה, מראשי קרן היסוד. התקציב השנתי של המוסד היה 5000 לירות ארץ ישראליות (צור, 1985). בן-גוריון, גם בהיותו ראש הממשלה, המשיך לתמוך במוסד ביאליק ואף הרחיב את חזונו. אביא באריכות דברים שכתב מרדכי נאור לעניין זה, מפני שהם מאירי עיניים באשר ליחסים שבין הוצאה לאור ובין השלטון באותם ימים (נזכור כי משה שרת עמד בראש "עם עובד" לאחר פרישתו מראשות הממשלה):

היו ימים שראש ממשלה בישראל עסק לא רק בהטלאת קרעי הקואליציה שלו ואפילו לא בנייהול מדיניות החוץ והביטחון, אלא התפנה לעמוד בראש צוות היגוי שקבע אילו יצירות של גדולי הוגי הדעות בעולם יתורגמו לעברית. אפשר ממש להתפקע מקנאה למקרא החזון וההגשמה של מפעל תרגומי המופת שיזם ראש הממשלה הראשון, דוד בן-גוריון. באמצעות פרוטוקולים, מכתבים ומסמכים ממוסד ביאליק ומתיקי בן-גוריון בארכיון צה"ל ובמכון למורשת בן-גוריון בשדה בוקר, ניתן לעמוד על התפתחות הרעיון ועל ראשית הוצאתו אל הפועל... בן-גוריון ידע כי מ-1944 ואילך הוציא מוסד ביאליק, שנוסד ב-1936 והיה כפוף להנהלת הסוכנות היהודית שהוא עמד בראשה, סדרה של תרגומי מופת. עד 1958 ראו אור 14 ספרים; כל ספר תורגם

⁸¹ ראו בהרחבה: בן גוריון, ד. (1936, ינואר 23). צינות וספרות עברית (דברים בטקס חלוקת פרסי ביאליק). העולם, ג': 44-43.

מהמקור, נערך בידי מומחים והתלוו לו מבואות מיוחדים והערות. בן-גוריון סבר שהמסגרת הזאת צרה מדי. כבר מראשית ימי המדינה שאף להריק את מיטב הספרות הקלאסית ללשון עֶבֶר... ב-21 בינואר 1958 נפגשו בלשכתו הפרופסורים מרטינ בובר, שמעון הלקין ואהרן קציר, שר החינוך זלמן ארן, שני קודמיו, זלמן שז"ר ובן-ציון דינור, המשורר והמתרגם ראובן אבינועם, משה גורדון מנהל מוסד ביאליק ועוזריו הקרובים של בן-גוריון: טדי קולק ויצחק נבון. בן-גוריון פתח: 'נושא הישיבה קרוב לכולכם. אני מציע קיומו של מפעל הדומה לזה של אוניברסיטת שיקגו ומביע התקווה כי גם כאן יהיה הד למפעל גדול כזה. ישנו בידינו סכום כסף נכבד, המענק שנתקבל מהקרן האמריקאית המיוחדת למפעלי תרבות, שהיא קרן התמורה לספרים ... ישנה כמו כן הבטחת מוסד ביאליק להקצבת סכום דומה. הריני להציע רשימה ראשונה של ספרים הנדמים לנו להיות חייבים להכלל במפעל: איינשטיין, שפינוזה, פילון). מספרות הודו: מבחר האופנישדות (חלק מכתבי הקודש ההינדיים) וכן מבחר משיחות בודהא; מספרות יוון: אייסקילוס, סופוקלס, אווריפידס, אריסטופנס; וכן מבחר כתבי תוקידידס ופוליביוס. מבחר מספרות סין. אשר למבחר האופנישדות ישנה בעיה קשה, והיא ריבוי הדברים התפלים, אלא שבין הדברים התפלים ישנן גם פנינים נהדרות. בעניין הספרות הלטינית, אני מפקפק בערך המקורי של ספרות זו, אך מציע בכל זאת לתרגם את לוקרציוס וכן את יוליוס קיסר וטציטוס. מן הספרות האירופית אני מציע: בוקאצ'יו, סרוונטס, שקספיר, פסקל, דקרט ועוד. מן הספרות האמריקנית: ג'פרסון, וילסון, ויליאם ג'יימס, הווארד פאסט, דיואי.... בן-גוריון: 'זה צריך להיות מפעל של האוניברסיטה העברית. לעת עתה הייתי מציע שנכין רשימה של לא יותר מעשרה עד עשרים ספרים, אבל שהם ייתנו את הדמות הכללית ואת הכיוון שבו אנו רוצים ללכת. אני מחשיב מאוד שנכניס מיד את הודו וסין ולא רק מטעמים פוליטיים, אלא מטעמים רוחניים. זה קשור גם לקשרינו עם חו"ל... פלוגתא היתה בין הפרופסורים לראש הממשלה בעניין המו"ל הרצוי. בן-גוריון לחץ לכיוון האוניברסיטה העברית, ודווקא שלושת המלומדים –

אנשי אוניברסיטה זו – צידדו בהתקשרות עם מוסד ביאליק, תוך מתן חסות של האוניברסיטה... תוך כדי ההתנצחויות, חזר ופרש בן-גוריון את חזונו: 'אולי אהיה כחולם בעיניכם... אני מאמין שנוכל להשיג טובי כוחות הספרות והמדע של ישראל, של העם היהודי, וניתן לעם את כל הטוב והחשוב שיש בספרות האנושית... הרעיון לא נותן לי מנוח כבר הרבה שנים. מאז קום המדינה הרגשתי שיחד עם הקמת המדינה עלינו להקים מדינת הרוח. לא כמדינה המוגבלת בטריטוריה. אנו חייבים לתת לדור שלנו בעברית, שהיא שפתו, את כל אוצרות הרוח האנושית, יען כי כל אחד מאתנו הוא אזרח העולם'... ב-25 במאי 1959 התכנס פורום של שבעה אנשים בלשכתו של בן-גוריון, שהתווה את תוכנית מפעל תרגומי המופת. נכחו: ראש הממשלה, הפרופסורים בובר וקציר, ראובן אבינועם, טדי קולק ושלמה ארגוב ממשרד ראש הממשלה ומשה גורדון, מנהל מוסד ביאליק. בתחילת הישיבה הודיע בן-גוריון כי האוניברסיטה העברית הסכימה ליטול תחת חסותה את המפעל, והוא יאוחד עם סדרת 'ספרי המופת מספרות העולם' של מוסד ביאליק. הנוכחים אישרו את הצעת ראש הממשלה שהמפעל המאוחד יישא את השם 'ספרי מופת מספרות העולם בהוצאת האוניברסיטה העברית בירושלים בשיתוף מוסד ביאליק'. כן נקבע הרכב הוועדה לקביעת התכנים הספרותיים והמדעיים של המפעל, ודרכי עבודתה: פרופ' מרטין בובר (יו"ר הוועדה ועורך כללי), הפרופסורים אהרן קציר, שמעון הלקין ושמואל סמבורסקי, ושני אנשי ספרות: המשוררת לאה גולדברג והסופר חיים חזן, 'ובהשתתפות ראש הממשלה', כפי שנכתב בסיפא של החלטה. מנכ"ל משרד ראש הממשלה, טדי קולק, ליווה את הישיבה, וכן את הישיבות הבאות, כמשקיף" (נאור, 24/4/11).⁸²

⁸² ראו בהרחבה: נאור, מ. (2011, אפריל 24). עלינו להקים את מדינת הרוח. הארץ. (אוחזר באוגוסט 2012: <http://www.haaretz.co.il/literature/1.1172050>)

מנהלו הראשון של מוסד ביאליק, שמונה בידי יצחק גרינבוים, היה משה גורדון, בנו של ש.ל. גורדון, מפרש המקרא. הוא עמד בראש המפעל למעלה משלושים שנה והטביע בו את חותמו. בשנת 1968 פרש, ומחליפו, חיים מילקוב, ניהל את המוסד עד שנת 1980. מאז ועד 2006 ניהל יצחק טאוב את המוסד ובמקומו בא עמוס יובל.

ב-1984 הפך בית ההוצאה לגוף עצמאי (חברה בע"מ), תוך הבטחה מוצהרת כי ייחנה מתקציב ההסתדרות הציונית. בנסיבות הללו שב המוסד וקבע את מטרותיו:

לפעול במסגרת פעולותיה של ההסתדרות הציונית העולמית לעידוד היצירה העברית המקורית בתחום הספרות והמדע, להקמת גשרים בין הספרות העברית החדשה לבין ספרותו של העם היהודי בדורות עברו, לטיפול מדעי היהדות וחקר הלשון העברית ולתרגום לעברית של אוצרות הרוח של עם ישראל... על מנת לממש תכנית זו המוסד שוקד על הוצאת ספרים לפי שיקולים תרבותיים ארוכי טווח:

1. בראש ובראשונה הוא ממשיך את חזונו של ביאליק בדבר כינוס הספרות של העם העברי לדורותיו.
2. המוסד מוציא לאור ספרי יסוד בתחום הספרות היפה, ההגות הרעיונית ומדעי הרוח, שהם מאבני היסוד של התרבות העברית.
3. מוסד ביאליק מתרגם לעברית את מיטב הקלאסיקה העולמית, בעיקר בתחומי ההיסטוריה, הפילוסופיה והספרות.
4. המוסד מתרגם לעברית יצירות מן הפזורה היהודית, שנכתבו בלשון זרה.
5. המוסד מחויב לפרסם דברי מקור איכותיים ומחקרי יסוד של חוקים ישראלים ולא ישראלים (ידלין, 1997: 7).⁸³

⁸³ ראו בהרחבה: ידלין, א. (1997). **מוסד ביאליק - קטלוג ה-60**: תשמ"ו-תשנ"ו. ירושלים: מוסד ביאליק.

מוסד ביאליק הוא בית הוצאה בעל אופי ממלכתי והוא מנוהל בידי דירקטוריון, שאנשיו עובדים ללא שכר. זה הוא סימן נוסף לייחודו של המוסד מהוצאות ספרים אחרות, ציבוריות ופרטיות. כדבריו של יצחק טאוב: רק אנחנו מוציאים ספרים בעלי ערך תרבותי ממדרגה ראשונה וערך מסחרי נמוך. לפרסום הקלאסיקה היהודית, היוונית, הרומית, הפרסית, הסינית וספרים אחרים מסוג זה יש חשיבות תרבותית עליונה, ובלעדיו הם לא יראו אור" (בראיון עמו, יוני 2003). בעשרות שנות פעילותו הוציא מוסד ביאליק מאות ספרים, שהם מנכסי צאן ברזל של התרבות העברית, ביניהם בולטים בייחודם שני מפעלי ענק – האנציקלופדיה המקראית והאנציקלופדיה החינוכית. כן ראו אור על-ידו ספרי יסוד בתולדות הדת וההגות היהודית, כגון תולדות האמונה הישראלית מאת יחזקאל קויפמן ותולדות הפילוסופיה מאת שמואל הוגו ברגמן. שני המחברים היו מעורכיו של מפעל התרגומים של ספרי מופת מספרות העולם. בשיתוף עם מוסדות מדעיים והוצאות ספרים אחרות ראו אור, בין השאר, "קדמוניות היהודים" (עם הוצאת דביר) ו"תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים" (עם הוצאת מסדה). שיתופי פעולה אחרים היו עם הוצאת מאגנס, אוניברסיטת בן-גוריון, אוניברסיטת בר-אילן ואוניברסיטת תל-אביב, האקדמיה הלאומית למדעים, יד ושם, מכון בן צבי ומוסדות אחרים. בשנות השמונים הקים מוסד ביאליק ספרייה עממית בשם "דורות" ובה יוצאים ספרים שראו אור לפני שנת 1900 ושאלו מהשוק. אחריה קמה ספריית "מבואות" לספרי מחקר בענפי המדע השונים.

בשנות התשעים הוציא מוסד ביאליק אל הפועל שלושה מפעלים גדולים: תולדות הישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה ועד שנות החמישים בשבעה כרכים, 'שאה נאמה (ספר המלכים) של פירדוסי, האפוס האירני הגדול, וכל כתבי אורי צבי גרינברג בעשרים כרכים (בעריכת דן מירון). ברוח עבודת הכינוס, שביאליק התחיל בה, עוסק המוסד בהוצאת כתביהם המקובצים של סופרים ומשוררים עבריים נוספים – אבא קובנר וסופרי ומשוררי דור תש"ח – ומוציא יצירות של משוררים מדורות מאוחרים יותר, כגון דן פגיס (בשיתוף

הקיבוץ המאוחד), אורי ברנשטיין, אריה סיון ואגי משעול. מדי שנה מוציא מוסד ביאליק לאור שנים עשר עד עשרים ספרים בממוצע וכ-15 הדפסות חוזרות. בשנת 1998 ביטל אברהם בורג, יו"ר הסוכנות היהודית דאז, המייסדת והבעלים של הוצאת מוסד ביאליק, את סעיף מימון ההוצאה של המוסד מתקציב הסוכנות לשנת 1999. התעוררה סערה ציבורית שסחפה אתה אנשי רוח, סופרים ומשוררים, נשיאים, שופטים וכל מי שהתרבות הישראלית קרובה ללבו. אריאל הירשפלד כינה את מוסד ביאליק "חוד החנית של השדה האינטלקטואלי העברי", דן מירון הגדיר את סגירתו האפשרית של מוסד ביאליק כ"ליקוי מאורות" וכ"התחלת הסוף של המו"לות התרבותית הרצינית בלשון העברית". מוסד ביאליק לא נסגר, אך צמצם את פעילותו ואת צוות עובדיו המסור. בצד המערכתי של בית ההוצאה לא חלו שינויים רבים במהלך השנים. הספרים המתקבלים אליו עוברים מיון קפדני בכמה שלבים. בדרך כלל מתקבלים ספרים בתחום מדעי הרוח, החברה והיהדות. כל ספר עובר ועדה לפי הנושא שהוא עוסק בו. הוועדה לספרות מדעית היא הוועדה המרכזית של ההוצאה; רוב כתיבי היד, שאינם ספרות יפה או ביקורת ספרותית, מגיעים אליה. בראשה ישבו תמיד אנשים דומיננטיים במוסד, כגון נתן רוטנשטרייך, בנימין מזר ומשה ברש. ועדות נוספות הן הוועדה לספרות יפה וביקורת, הוועדה לתרגום ספרי מופת, הוועדה לסדרת ספרי 'דורות' ולספרות הכינוס, הוועדה לענייני מבואות, ועוד.

הגם שמוסד ביאליק נתמך בידי הסוכנות היהודית, נראה כי הסוכנות מעולם לא התערבה בבחירת הספרים ובהפקתם. הסוכנות מוסמכת להתערב במינוי דירקטורים וחברי חבר הנאמנים בהתייעצות עם יו"ר מוסד ביאליק. המוסד פונה לקהל מצומצם של שוחרי תרבות והיקף המכירות של ספריו אינו גבוה. לאחר שנים ארוכות של העדר תמיכה ממשלתית נתמך המוסד בידי משרד החינוך והתרבות, אבל התמיכות הולכות ומצטמצמות ועימן – פעילות ההוצאה שמצבה קשה. מחבר, המבקש להוציא את ספרו על-ידה, נאלץ, ברוב המקרים, לממן את עלות ההוצאה.

מוסד הרב קוק⁸⁴

בשנת 1937 הוקם מוסד הרב קוק בידי הרב יהודה לייב פישמן מימון, ממנהיגי הזרם המרכזי של הציונית הדתית, "המזרחי", ולימים חבר הכנסת הראשונה והשניה וראשון שרי הדתות בישראל (וליתר דיוק, שר לענייני דתות ונפגעי מלחמה, כפי שהוגדר אז).

באופן סמלי ממוקם "מוסד הרב קוק" בירושלים, ברחוב על-שם מייסדו, הרב מימון, ומשקיף על שדרות הרצל. סיפורו של מוסד הרב קוק קשור בסיפורה של התנועה הציונית. במחצית השנייה של המאה ה-19 שררה ההכרה, כי יש ניגוד בין הדת ובין היהדות המשכילית החילונית, שהציונות צמחה ממנה, אך בראשית המאה ה-20 הצטרף זרם של יהודים דתיים, "תנועת המזרחי", לתנועה הציונית והפך לחלק משמעותי בה. ראשי "המזרחי" – הרב ריינס, הרב מימון, הרב בר-אילן ואחרים – תמכו ברעיונות המרכזיים של התנועה ובראשם הקמת בית לאומי לעם היהודי. תנועה זו נתקלה בביקורת קשה מצד האורתודוקסיה החרדית, על ששיתפה פעולה עם גוף חילוני מובהק ועל שהייתה שותפה לשאיפות הלאומיות, שמטרתן – השבת היהודים לארץ-ישראל – נחשבה כ"דחיקת הקץ": ניסיון להקדים את ביאת המשיח, משמע, התערבות בשיקולי האל באשר להוצאת העם מהגלות והשבתו ארצה (לוז, 1985).⁸⁵

⁸⁴ אני מפנה את הקורא לחיבורו של חיים זהר, המספר בפירוט רב בקורות המוסד: זהר, ח. (תשס"ה). מוסד הרב קוק: ראשיתו, מייסדיו, ראשיו, תנועת המזרחי – תרומתם לחקר הציונות הדתית וארץ ישראל. ירושלים: הסתדרות המזרחי, הפועל המזרחי. חיבור זה ניתן לאחזור ברשת (נדלה באוגוסט 2012):

<http://cms.education.gov.il/educationcms/units/toranit/mekorotnose/li mudtora/mosadharavkuk.htm>

⁸⁵ וראו בהרחבה: לוז, א. (1985). מקבילים נפגשים: דת ולאומיות בתנועה הציונית במזרח-אירופה בראשיתה 1882–1904. תל-אביב: עם עובד.

בין אבות התנועה היה הרב אברהם יצחק הכהן (הראי"ה) קוק. הוא תרם רבות להתפתחות הציונות הדתית בארץ-ישראל, הקים את הרבנות הראשית (וכיהן כרב הראשי האשכנזי הראשון) ואת ישיבת מרכז הרב, ופרסם דברי הגות רבים, שהשפיעו עמוקות על הציבור הדתי הציוני. לאחר מותו בשנת 1935, כשנה לאחר פטירתו של ביאליק, הוחלט בקונגרס הציוני העשרים (1937, ציריך) להקים על שמו מוסד מקביל למוסד ביאליק. הצעת ההחלטה קבעה: "בהתאם לזכותו של כל זרם לקבל הקצבה כספית מאת ההנהלה הציונית לפעולתו התרבותית המיוחדת, מחליט הקונגרס לסייע למוסד הרב קוק שנועד לעבודה ספרותית מדעית-תורנית של הזרם הדתי" (פרוטוקול הקונגרס הציוני ה-20, עמ' 304). א. הרצפלד הביא את הצעות הוועדה לכספים וכלכלה: "מתוך התקציב של מוסד ביאליק לשנת תרצ"ח תבטיח ההנהלה: [...] סכום בין 500 ל-700 לא"י (מתוך 3000 לא"י) למוסד ע"ש הרב קוק" (פרוטוקול הקונגרס הציוני ה-20, עמ' 312).

ההחלטה עוררה כעס בקרב החילונים. פרנסי התרבות העברית המתחדשת התרעמו על כך, שמתוך הסכומים הפעוטים, המופרשים לתרבות, הוקצה החלק השישי לזרם הדתי. גזבר הסוכנות, אליעזר קפלן, התנגד לתוספת לכלל תקציב התרבות מכיוון שהמשאבים מצומצמים. בעניין זה נראה, שאין חדש תחת השמש: כאז כן עתה. מנגד, הציבור הדתי ראה את הקצבת הכספים למוסד כביטוי מתמשך של קיפוח הזרם הדתי. כך כתב חיים זהר:

גזבר הסוכנות, קפלן, התנגד להשוואת ההקצבות בין מוסד ביאליק למוסד הרב קוק. במכתב תשובה לד"ר אהרן ברט ולד"ר ישעיהו וולפסברג (אביעד) ב-24.12.1943 נימק את התנגדותו בכך שמוסד ביאליק הוא מחלקה של הסתדרות הציוניות, בעוד מוסד הרב קוק הוא מוסד נתמך. בהזדמנויות אחרות נטען שמוסד ביאליק נתון למרות הסוכנות היהודית, בעוד שאין לה השפעה על ניהול העניינים במוסד הרב קוק. המוסד היה שולח לסוכנות להסתדרות הציונית, דו"חות, תכניות עבודה, והצעות תקציב והיה נתון לביקורתן... בתשנ"ד (1994)

העבירה הסוכנות היהודית בפעם האחרונה את הקצבתה למוסד הרב קוק, אחרי שתמכה בו חמישים ושבע שנים, בעוד היא ממשיכה לתמוך במוסד ביאליק. הייתה זאת הפרה בוטה וחד צדדית של החלטות מוסדותיה העליונים. (זהר, תשס"ה).

מטרות מוסד הרב קוק והפעולות להגשמתן

בשנת 1938 (תרצ"ח) נוסחו מטרותיו של מוסד הרב קוק:

א) להוציא לאור ספרות דתית-לאומית, תורנית ומדעית, הלכתית ואגדית, פרשנית והיסטורית בשביל זקנים וצעירים, בוגרים ובני הנעורים.

ב) להוציא לאור ספרי הראשונים הגנוזים בכתבי-יד מסודרים במבואות והערות ע"י חכמים וסופרים.

ג) לתמוך במחברים, סופרים וחוקרים דתיים ולאפשר להם להוציא לאור את יצירותיהם הספרותיות.

ד) להוציא לאור קבצים לתורה, למדע ולספרות שמטרתם: לפענח את מצפוני האור הגנוז בספרות הישראלית לכל ענפיה, לחקור את העבר וההווה של ישראל, לעורר ולעודד את הכחות הצעירים שבתוך היהדות הדתית-לאומית כדי לשתף אותם בעבודה ספרותית תורנית ומדעית, להדריך את הנוער העברי ולחנכו ברוח של אהבה עמוקה לישראל ולכל קנייניו.⁸⁶

⁸⁶ ראו בהרחבה: שמואלי, י (הרב יצחק רפאל), מוסד הרב קוק הערכת פעולותיו. ירושלים: מוסד הרב קוק. מצוטט אצל זהר, שם.

במשך 70 שנותיו הראשונות עשה המוסד רבות להשגת מטרתו ויעידו על כך מדפי הספרים בבתים רבים בישראל. למעלה מאלף כותרים בספרייה הלאומית רשומים על שם הוצאת "מוסד הרב קוק", רובם בהוצאה בלעדית של המוסד, מיעוטם בשיתוף עם גופים אחרים. לעומת זאת, באתר מוסד הרב קוק נמסר כי ההוצאה הוציאה למעלה מ-2,000 ספרים (הפער נובע מכך שבספרייה הלאומית נוטים למנות סדרה של ספרים ככותר אחד, ואילו המוסד עצמו מנה, כנראה, כל ספר וספר שיצא בתוך סדרה). מכל מקום, ניתוח הכותרים מצביע על העובדה, ששיאו של המוסד היה בין סוף שנות הארבעים לתחילת שנות השמונים, ובעיקר בשנות השישים והשבעים. בשנים אלו עמד בראשו חתנו של הרב מימון, ד"ר יצחק רפאל, שהיה יו"ר המוסד לאחר פטירתו של מימון ב-1962 עד לפטירתו הוא ב-1999.

בשנות הזוהר שלו ביצע מוסד הרב קוק כמה מפעלים חשובים ובראשם מפעל דעת מקרא (פירוש על הנ"ך בשלושים כרכים), מקראות גדולות "תורת חיים" (פירושים על חמשה חומשי תורה 7 כרכים), "רמב"ם לעם" (20 כרכים), "פירוש המשנה" (3 כרכים), "כתבים רפואיים" (4 כרכים), "אגרות הרמב"ם", "ספר המצוות", "ילקוט שמעוני", "חידושי הריטב"א" על הש"ס (20 כרכים), "חידושי הרשב"א" על ש"ס (17 כרכים), "חידושי הר"ן" על הש"ס (8 כרכים), "תוספות הרא"ש" על הש"ס (8 כרכים). בנוסף לאלו, ובהתאם למטרותיו, הוציא המוסד את כתביהם של מנהיגי המזרחי ושל הוגי הדעות של התנועה וביניהם כל כתבי הראי"ה קוק (19 כרכים), כתבי הרב הרצוג, הרב מאיר בר-אילן, ד"ר זרח ורהפטיג, הרב משה צבי נריה ורבים אחרים. לאורך כל השנים הוציא המוסד את כתב-העת "סיני" כבמה לעיון.

בתקופת רפאל נוסד ב"מוסד הרב קוק" "יד הרב מימון" ובו ספריה תורנית, המונה למעלה מ-150,000 ספרים, ו"גנוך הציונות הדתית", שמכיל מאות אלפי מסמכים הנוגעים לציונות הדתית. בשנים האחרונות, לנוכח קיצוצי התקציב, פחת מספר הספרים היוצאים על-ידי המוסד לכעשרה ספרים חדשים בשנה. תקציב המוסד דל למרות שעמוד הבית של ההוצאה מבטיח:

"מוסד הרב קוק" מזכה את הציבור בהשתתפות במפעליו הגדולים, וישנה אפשרות לקבל עמוד הנצחה לקרובים וידידים, בראש ספר חדש או בראש מהדורה חוזרת של ספרים. הספרים מופצים בכל הישיבות, בתי הכנסת, ספריות בארץ ובעולם, ונמכרים לבני תורה ולשוחרי ספרים במחירים מוזלים, והם נר זכרון, נר תמיד ועילוי נשמה בזכות לומדי התורה הרבים.

נראה שהמוסד מילא את יעודו והיה, כפי שהוא מעיד על עצמו, "בית היוצר הגדול לספרים תורניים", אך הוא הגשים רק שלוש מארבע המטרות המוצהרות שלו. השלישית מתוכן – "לתמוך במחברים, סופרים וחוקרים דתיים ולאפשר להם להוציא לאור את יצירותיהם הספרותיות" – לא התקיימה. המוסד תמך גם תמך במחקרים, אך לא צמחו ממנו יצירות ספרותיות. בזאת צדקו המבקרים בקונגרס הציוני של שנת 1937, אשר מחו שהתקציב למוסד הרב קוק בא על חשבון ההקצבה למוסד ביאליק.